

उत्तर :

कानूनको अर्थ (Introduction of Law)

समाजको निरन्तर विकास गर्न र समाजमा शान्ति, सुव्यवस्था कायम राखी राख्नका लागि बनाइएका लिखित नियमहरूको संग्रह नै कानून हो । संकुचित अर्थमा ऐनलाई मात्र कानून भन्ने गरिँएता पनि बृहत् अर्थमा कानून अन्तर्गत मुलुकको मूल कानून सविधान देखि लिएर ऐन, नियमावली, विनियमावली, निर्देशिका, सन्धी, सम्झौता तथा अख्तियारवालाहरूका आदेशहरू समेत पर्दछन् । विधिशास्त्री अष्टिनका अनुसार राज्यको सम्प्रभुको आदेश नै कानून हो । त्यस्तै गरी Salmond का अनुसार कानून भन्नाले न्याय प्रशासनको लागि राज्यद्वारा लागु गरिएको र मान्यता प्रदान गरिएको सिद्धान्तहरूको समूहलाई जनाउँछ ।

विभिन्न विधिशास्त्रीहरूले कानूनको परिभाषा विभिन्न तरिकाले गरेको पाइन्छ । तथापि समग्रमा कानून भन्नाले लिखित वा अलिखित नियमहरूको संग्रहलाई बुझिन्छ । सरकारका तीन अंगहरूमध्ये व्यवस्थापिकाले कानून निर्माण गर्ने, न्यायपालिकाले उक्त कानूनको व्याख्या गरी उल्लंघन गर्नेलाई दण्ड तोक्न त कार्यपालिकाले न्यायालयको व्याख्या सहितको कानूनको कार्यान्वयन गर्ने अधिकार एवं जिम्मेवारी पाएको हुन्छ । विधायन, प्रथा, प्रचलन, कानूनविद्हरूका लेखहरू (कानुनी साहित्यिक) व्यवसायिक राय, समन्याय, तर्क तथा चीरभोग कानूनका स्रोतहरू हुन् ।

कानूनको महत्व (Importance of Laws)

कार्लमाक्सले चर्चा गरेको साम्यवादमा बाहेक कानून विनाको देश तथा समाजको कल्पना सम्म गर्न सकिँदैन । त्यसैले देश तथा समाजको लागि कानून अपरिहार्य आवश्यकताको हो । कानूनको आवश्यकता एवं महत्वलाई देहायका बुँदामा प्रकाश पार्न सकिन्छ :-

- अपराध नियन्त्रण गर्न तथा अपराधीलाई दण्ड दिन,
- समाजलाई सुव्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्न,
- सरकारद्वारा सार्वजनिक सेवा सुविधाहरू प्रभावकारी रूपमा जनतासमक्ष पुर्याउन,
- सरकारका नीति, कार्यक्रम तथा निर्णयहरू कार्यान्वयन गर्न,
- मुलुकमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्दै आर्थिक विकासमा अगाडि बढ्न,
- तत्काल आइपर्ने प्राकृतिक प्रकोप एवं मानवीय संकटको सही रूपमा व्यवस्थापन गर्न,
- सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका निर्देशनात्मक आदेशहरूको कार्यान्वयनका लागि पनि कानून आवश्यक पर्दछ ।

विभागीय सजाय सन्दर्भमा लोकसेवा आयोगको परामर्श - विभागीय सजायको कारवाहीको सिलसिलामा सम्बन्धित निजामती कर्मचारीले दफा ६६ वमोजिम दिएको सफाई वा दफा ६७ वमोजिम दिएको स्पष्टीकरण सन्तोषजनक नभई त्यस्तो कर्मचारीलाई सजाय गनुपर्ने देखिएमा विभागीय सजायको आदेश दिन पाउने अधिकारीले सो कर्मचारीलाई दिन लागिएको सजाय प्रस्ताव गरी लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्ने व्यवस्था निजामती सेवा ऐन २०४९ को दफा ६८ मा गरिएको छ ।

(१२) सकारात्मक विभेद भनेको के हो ? नेपालको अन्तरिम संविधानले समानताको हक अन्तर्गत सकारात्मक विभेद सम्बन्धी कस्तो व्यवस्था गरेको छ ? सकारात्मक विभेदका केही प्रमुख फाइदा र बेफाइदाहरू के के हुन सक्छन् ? उल्लेख गर्नुहोस् । (What is 'positive discrimination'? What provision is made in the interim constitution of Nepal under the clause of 'right to equality' for positive discrimination? What could be some main merits and demerits of positive discrimination? Explain.) (2+3+5) = 10

उत्तर :

सकारात्मक विभेद (Positive discrimination)

सकारात्मक विभेद (positive discrimination) भन्नाले समाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक तथा राजनैतिक बञ्चितकरणमा परेका वर्गलाई राज्यको मूलधारमा ल्याउनको लागि त्यस्ता वर्गलाई छुट्टै अवसरको सिर्जना गर्नुलाई बुझिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पहिलोपटक राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक रूपले पछाडि परेका वर्ग र समुदायको शासन प्रक्रियामा सहभागिता सुनिश्चित गर्नका लागि सकारात्मक विभेद (positive discrimination) को अवधारणा अर्गीकार गरेकोमा वि.सं. २०७२ सालमा जारी भएको नयाँ संविधानले पनि सकारात्मक विभेदको अवधारणालाई आत्मसात गरेको छ । सकारात्मक विभेद भनेको समानता कायम गर्ने एउटा उपाय हो । कृपया यस बारेमा अरु बढी जानकारीको लागि लोक सेवा आयोगद्वारा प्रस्तुत गरेको द्वितीय पत्र "सामाजिक-आर्थिक अवस्था" विषयको नमुना प्रश्नहरू मध्ये ९ नं. को प्रश्नको उत्तर हेर्नुहोला ।

'Right to equality' for positive discrimination

सामान्य अर्थमा व्यक्तिहरूका बीच धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति जस्ता कुनै पनि आधारमा भेदभाव नगर्नु नै औपचारिक/वास्तविक समानता हो । समानताको अधिकार व्यक्तिको आधारभूत अधिकार हो । असमानहरूलाई समान बनाउने उद्देश्यले कुनै व्यक्ति वा वर्ग विशेषलाई दिइने अस्थायी प्रकारको प्राथमिकता वा छुट्टैलाई सकारात्मक विभेद भनिन्छ । अर्थात् समानताको लागि गरिने असमान व्यवहार नै सकारात्मक विभेद हो ।

आज सर्वत्र चर्चाको विषयको रूपमा रहेको समानता औपचारिक समानता नभई सकारात्मक विभेद सहितको समानता अर्थात् सारवान समानता हो । त्यसैले नेपाल जस्तो विविधतायुक्त सामाजिक बनौट, अवसर तथा आर्थिक साधनको असमान वितरण, भिन्न प्रकारको शैक्षिक स्तर, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा भाषिक विविधता भएको कारण केवल औपचारिक समानताले मात्र राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल हुन नसक्ने हुँदा वास्तविक समानता मार्फत सामाजिक न्याय प्रदान गर्न सकारात्मक विभेद सहितको समानताको अवधारणालाई आत्मसात गर्दै नेपालको अन्तरिम संविधानले पनि देहाय बमोजिम समानताको हक अन्तर्गत सकारात्मक विभेद सहितको समानता /सारवान समानतासम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

- सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट बञ्चित गरिने छैन ।
- सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिंग, शारीरिक अवस्था, अपांगता, स्वास्थ्य स्थिति, दैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।

- राज्यले नागरिकहरूका बीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिंग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन।
 - तर सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तीकृत, किसान, श्रमिक, युवा, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, अपांगता भएका व्यक्ति, गर्भावस्थाका व्यक्ति, अशक्त वा असहाय, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्य लगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन।
 - स्पष्टीकरण : यस भाग र भाग ४ को प्रयोजनका लागि "आर्थिक रूपले विपन्न" भन्नाले संघीय कानूनमा तोकिएको आयभन्दा कम आय भएको व्यक्ति सम्झनु पर्छ।

● समान कामका लागि लैंगिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव गरिने छैन।

● पैतृक सम्पत्तिमा लैंगिक भेदभाव विना सबै सन्तानको समान हक हुनेछ।

माथि उल्लेखित नेपालको संविधानले समानताको हक अन्तर्गत गरेको सबैधानिक व्यवस्थालाई हेर्दा विशेष संरक्षणको सिद्धान्तको प्रयोग गर्दै आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका एवं बहिष्करणमा परेका वर्ग तथा समुदायको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासको लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न सकिने गरी सकारात्मक विभेद सहितको समानता सम्बन्धी सबैधानिक व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

सकारात्मक विभेदका फाइदा तथा बेफाइदाहरू

सामान्यतया इतिहासमा गरिएका विभेदहरूलाई सच्चाएर बञ्चित/बहिष्कारमा पारिएका समुदाय/वर्गलाई अरु मानिसहरूसँग प्रतिस्पर्धामा उत्रने आधार प्रदान गर्ने गरी वा योग्य तुल्याउने गरी अवसरको सिर्जना गर्नुलाई नै सकारात्मक विभेद भनिन्छ। सकारात्मक विभेद सारभूत समानता कायम गर्ने महत्वपूर्ण औजार हो। सारभूत समानताको सिद्धान्त, समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सिद्धान्त, राज्यको दायित्व सम्बन्धी सिद्धान्त, समान अवसरको सिद्धान्त तथा सशक्तीकरणको सिद्धान्त सकारात्मक विभेदका सिद्धान्तहरू हुन्। सकारात्मक विभेदका सकारात्मक पक्षहरू मात्र नभई यसका नकारात्मक पक्षहरू पनि रहेका छन्। तसर्थ सकारात्मक विभेदका केही प्रमुख फाइदा र केही प्रमुख बेफाइदाहरूलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :-

सकारात्मक विभेदका फाइदा	सकारात्मक विभेदका बेफाइदा
+ सकारात्मक विभेदले सारभूत समानतावादको पक्षपोषण गर्दछ।	+ गुणस्तरमा सम्झौता गरी प्रतिनिधित्वमा मात्र जोड दिन्छ।
+ समग्र रूपमा असमानताको अन्त्य गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ।	+ सकारात्मक विभेद केवल प्रचारवाजी लोकप्रिय हुने नाराको रूपमा रहेको छ।
+ सामाजिक न्यायको प्रवर्द्धन गर्दछ।	+ यसले समाजमा विभाजन ल्याउने सम्भावना अधिक रहन्छ।
+ बञ्चित/बहिष्कारमा परेका वर्ग/समुदायको प्रतिनिधित्व गर्दछ।	+ सकारात्मक विभेदले आरक्षणप्रति अधिक निर्भरतामा वृद्धि गर्दछ।

+ कमजोर वर्ग/समुदायको स्तरान्नीमा जोड दिन्छ ।	+ दयास्वरूप प्राप्त भएको अनुभूति भई अन्ततः हिनताबोधको सिर्जना हुने ।
+ समावेशी र सहभागितामूलक शासन पद्धतिमा जोड दिन्छ ।	+ आरक्षणको लागि पिडित/कमजोर देखाउने होडबाजी नै चल्ने ।
+ शासन पद्धतिमा सबै वर्ग/समुदायमा अपनत्वको मापनको विकास गराउँछ ।	+ यसले क्षमताको स्तर घटाउँछ र उही साथै गुणस्तरमा गिरावट ल्याउँछ ।
+ ऐतिहासिक विभेदबाट भएको क्षतिको क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्छ ।	+ निश्चित समुदायका उपल्लो वर्गले मात्र यसको अनुचित लाभ लिने ।

सार्वजनिक प्रशासन तथा यसको उद्देश्य - सार्वजनिक भलाईका खातिर राज्यद्वारा कर्मचारीतन्त्र मार्फत सञ्चालित प्रशासन नै सार्वजनिक प्रशासन हो । जनसेवा सार्वजनिक प्रशासनको धर्म र पहिचान हो । राज्यद्वारा सञ्चालन गरिने सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूको समष्टिगत रूप नै सार्वजनिक प्रशासन हो । सार्वजनिक प्रशासन कानूनको विस्तृत र व्यवस्थित कार्यान्वयन हो । सार्वजनिक प्रशासनले सरकारी नीति तजुमा गर्ने महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने भएकोले यसलाई राजनीतिक प्रक्रियाको अंश समेत मान्नुपर्दछ । सार्वजनिक प्रशासनका जन्मदाता अमेरिकी पूर्व राष्ट्रपति विल्डो विल्लनले सार्वजनिक प्रशासनलाई राजनितीबाट पृथक गरेका थिए । कानून र व्यवस्थाको परिचालन र कार्यान्वयन, कल्याणकारी गतिविधिहरू तथा विकास गतिविधिहरू सञ्चालन, सार्वजनिक सेवाहरूको प्रवाह, साधन श्रोतको सृजना, परिचालन र व्यवस्थापन, राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र सिमानाको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्नु नै सार्वजनिक प्रशासनको उद्देश्य हो ।

खण्ड (Section) : C (अङ्क ३०) सार्वजनिक लेखा सञ्चालन एवं व्यवस्थापन

(१३) व्यवस्थापन सूचना प्रणाली भनेको के हो ? कार्यालयमा यसको महत्व प्रष्ट पार्नुहोस् ।
(What is Management Information System? Clarify its importance in office.) (2+3) = 5

उत्तर :

व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Management Information System-MIS)

संगठनको निर्दिष्ट लक्ष्य हासिल गर्नका खातिर समन्वयात्मक ढंगबाट संपादन गर्नुपर्ने विभिन्न क्रियाकलापलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नु नै व्यवस्थापन (Management) हो । व्यवस्थापनविद् H.A. Simon को शब्दमा त व्यवस्थापन भनेको निर्णय हो ।

व्यवस्थापकले निर्णय गर्दा सूचना तथा तथ्यांकलाई आधार लिने गर्दछ । त्यसैले व्यवस्थापनको कार्यहरूलाई सरल, सहज र प्रभावकारी बनाई यथार्थपरक बनाउनमा सूचनाको महत्वपूर्ण भूमिका रहने हुँदा सूचना, व्यवस्थापनको मस्तिष्कको रूपमा रहेको हुन्छ ।

सूचनाको यही महत्वले गर्दा MIS व्यवस्थापनको क्षेत्रमा बढी प्रचलनमा रहेको पाईन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (MIS) व्यवस्थापनलाई आवश्यक सूचना प्रदान गर्ने एउटा सूचना प्रबन्ध र प्रशोधन संयन्त्र अर्थात् सूचना व्यवस्थापन विधि हो ।

MIS Manual and Computer Based गरी दुई किसिमको हुने गर्दछ। पछिल्लो समयमा Manual Based लाई भन्दा Computer Based MIS लाई बढी जोड दिएको पाइन्छ। यसलाई योजना, डिजाइन, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन गरी विभिन्न चरणमा तर्जुमा गर्ने गरिन्छ।

नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा योजना व्यवस्थापन, वन व्यवस्थापन, वैदेशिक सहायता, श्रम व्यवस्थापन लगायतमा MIS उपयोगको सम्भावना रहेको भएतापनि यसको विकास र उपयोगको पक्ष कमजोर रहेको छ। त्यसैले हामी प्रशासनिक प्रभावकारीता र विकासका दृष्टिले विश्वका अन्य देशहरू भन्दा पछाडी परेका छौं। विश्व एक्काईसौं शताब्दीमा आई पुग्दा MIS को प्रभावकारी उपयोग गर्ने राष्ट्रले सर्वाङ्गीण विकासमा ठूलो फाइको मारिसकेको पाइन्छ।

कार्यालयमा व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको महत्त्व

आजको युग सूचना प्रविधीको युग हो। त्यसैले हरेक क्षेत्रमा सूचनाको महत्त्वपूर्ण स्थान रहँदै आएको पाइन्छ। कार्यालय सञ्चालन सन्दर्भमा पनि सूचना/व्यवस्थापन सूचना प्रणालीले महत्त्वपूर्ण स्थान हासिल गरेको पाइन्छ। कार्यालयमा MIS को उपयोगिता र महत्त्वलाई निम्न बुदाहरूमा उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

- कार्यालयको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा MIS ले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ।
- कार्यालयमा MIS को सही प्रयोगले जनशक्तिको दक्षता बढ्छ, थोरै जनशक्तिबाट काम लिन सकिने हुन्छ र प्रभावकारीतामा वृद्धि हुन जान्छ।
- निर्णय प्रकृया छिटो, छरितो र विश्वासिलो हुन जान्छ।
- सूचना एउटै भण्डारबाट प्राप्त हुने र प्राप्तीको लागतमा न्यूनता कायम हुन्छ।
- सांगठनिक कमजोरीलाई उजागर गरिदिएर MIS ले सुधारको Road map बनाउन सहयोग पुऱ्याउँदछ।
- MIS ले कार्यालय व्यवस्थापकलाई नियन्त्रण र समन्वयमा आवश्यक सहयोग गर्दछ।
- यसले संगठनको लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्नमा सघाउ पुग्ने भएकाले संगठनको छवि, प्रतिष्ठा र दिगोपना कायम हुन जान्छ।
- यसले सेवा प्रवाहलाई छिटो, छरितो, विश्वसनीय बनाउने भएकोले कार्यालयका सेवाग्राहीको सन्तुष्टिको स्तरमा समेत वृद्धि हुन जान्छ।
- विवाद समाधान र Change Management मा सहजता ल्याउँछ।
- SWOT Analysis को आधारमा कुनै पनि विषयमा निर्णय गर्ने सुगमता प्रदान गर्नु यसको अर्को महत्त्वपूर्ण योगदान हो।

अन्त्यमा, MIS ले कार्यालय व्यवस्थापकलाई निर्णय निर्माणमा आवश्यक सूचना प्रवाह गरी प्रभावकारी निर्णय गर्नमा सघाउ पुऱ्याउँछ। आजको सूचना प्रविधीको युग मा प्रतिस्पर्धांमा खरो उत्रन र चुनौती सामना गर्न आवश्यक तथ्य परक निर्णय गर्नका लागि MIS को ठूलो महत्त्व रहेको छ।

मौलिक हक : मुलुकको मूल कानूनको रूपमा रहने संविधानले ग्यारेन्टि गरेका मानवका नैसर्गिक अधिकारहरूलाई नै मौलिक हक भनेर बुझिन्छ। आर्को शब्दमा भन्नुपर्दा संविधान प्रदत्त व्यक्तिका आधारभूत हकहरू नै मौलिक हक हुन्। विशेष प्रकृतिका यस्ता हकको ग्यारेन्टी देशको मूल कानूनले विशेष महत्वका साथ गरेको हुन्छ।

नागरिक स्वतन्त्रताको रक्षा र राज्यबाट हुने राज्यशक्तिको स्वेच्छाचारी प्रयोगलाई नियन्त्रण गर्नमा यस्ता हकहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। त्यसैले लोकतान्त्रिक व्यवस्था भएका वर्तमान विश्वका राज्यहरूमा मौलिक हक तथा त्यस्ता हकहरूको प्रचलनका लागि प्रभावकारी उपचारको व्यवस्था पनि संवैधानिक रूपमै गर्ने आम प्रचलन रहेको छ।

नेपालमा २०१५ सालपछिका सबै संविधानले मौलिक हक तथा उपचार सम्बन्धी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले भाग ३, धारा १२ देखि ३२ सम्म स्वतन्त्रता, समानता, शिक्षा, स्वास्थ्य, न्याय, सामाजिक सुरक्षा, गोपनीयता लगायतका क्षेत्र संग सम्बन्धित विभिन्न मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

(१४) कार्यालयमा अभिलेख व्यवस्थापन किन आवश्यक हुन्छ ? विवेचना गर्नुहोस्। (Why record management in the office is so important? Discuss.) 5

उत्तर :

सूचना, तथ्यांक, प्रमाणका रूपमा रहेका अभिलेखहरूलाई खोजेका वखत सजिलै प्राप्त गर्न सकिने गरी सुरक्षित रूपमा उचित भण्डारण गरी गर्ने तथा अनावश्यक लिखत, कागजातहरू धुल्याउने कार्य समेत गरी समग्र अभिलेखलाई व्यवस्थित गर्ने कार्य प्रणालीलाई अभिलेख व्यवस्थापन (Record Management) भनिन्छ। जुनसुकै कार्यालयको कार्यालय व्यवस्थापनमा अभिलेख व्यवस्थापन आवश्यक रहेको हुन्छ। कार्यालयमा अभिलेख व्यवस्थापन (Record Management) किन आवश्यक हुन्छ ? भन्ने बारेमा जानकारी लिनको लागि लोक सेवा आयोगद्वारा प्रस्तुत गरेको द्वितीय पत्र "सामाजिक-आर्थिक अवस्था" विषयको नमुना प्रश्नहरू मध्ये १३ नं. को प्रश्नको उत्तर हेर्नुहोला।

(१५) अन्तिम लेखापरीक्षण भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? लेख्नुहोस्। (What do you mean by Final Audit? Describe.) 5

उत्तर :

लेखापरीक्षण भनेको व्यावसायिक दक्षता हासिल गरेका लेखापरीक्षकद्वारा कुनै निकाय वा संस्थाले राखेको लेखा तथा प्रतिवेदनहरू प्रचलित कानूनबमोजिम ठीकसँग राखिएका छन् कि छैनन् ती प्रतिवेदनहरूले व्यवसायको यथार्थ अवस्था देखाएको छ, छैन भनी स्वतन्त्रतापूर्वक गरिने जाँच हो। सरकारी लेखापरीक्षण गरिने माध्यमलाई मूलतः आन्तरिक लेखापरीक्षण र अन्तिम लेखापरीक्षण गरी दुई किसिममा वर्गीकरण गर्ने गरिएको पाइन्छ। अन्तिम लेखापरीक्षण लेखापरीक्षणको एउटा माध्यम हो। यसमा स्वतन्त्र लेखापरीक्षकले वार्षिक कारोबारको एकैपटक वा वर्षभरि वा पटके गरी लेखापरीक्षण गर्ने गर्दछन्। स्वतन्त्र लेखापरीक्षकद्वारा लेखापरीक्षण गराइसकेपछि त्यस्तो लेखापरीक्षकद्वारा लेखापरीक्षण प्रतिवेदन पेस भएपछि सोही वर्षको कारोबारका लागि पुनः लेखापरीक्षण नगराइने हुनाले यसलाई अन्तिम लेखापरीक्षण भन्ने गरिएको छ।

अर्को शब्दमा कुनै संस्थाको स्वतन्त्र रूपमा परीक्षण, मूल्यांकन, विश्लेषण गरी सारवान रूपमा असर पार्ने खालका कारोबारहरू गलत वा त्रुटिपूर्ण प्रस्तुतीले वित्तीय

विवरण प्रभावित भई यथार्थ स्थिति चित्रण गर्न सक्ने, नसक्ने, स्थापित कार्यपद्धति नीतिनियमको पालना गरी आर्थिक कारोबार भएको छ, छैन भनी धारणा व्यक्त गर्ने सुधारका उपाय सुझाव गर्ने कार्य नै अन्तिम लेखापरीक्षण हो ।

नेपालको संविधान, २०७२ मा स्वतन्त्र लेखापरीक्षणका लागि महालेखा परीक्षकको व्यवस्था गरेको छ । यसलाई नियमितता, कार्यदक्षता, मितव्ययिता, प्रभावकारिता र औचित्यको लेखापरीक्षण गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ । नेपालको संविधान २०७२ तथा लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ का आधारमा महालेखा परीक्षकको विभागले आफ्नो लेखापरीक्षण प्रक्रिया व्यवस्थित गरेको छ । महालेखा परीक्षकले नियमितता, औचित्यता, मितव्ययिता, प्रभावकारिता तथा कार्यदक्षताका आधारमा सवैधानिक निकायहरू लगायत नेपाल सरकारका निकायको लेखापरीक्षण गर्ने र लेखापरीक्षणमा देखिएका विषयसहितको प्रतिवेदन राष्ट्रपतिसमक्ष पेश गर्ने र राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्रीमाफत व्यवस्थापिका-संसदसमक्ष पेश गर्ने व्यवस्था छ ।

लाली गुराँसको घर - नेपालको राष्ट्रिय फुल लाली गुराँस हो, जुन उच्च पहाडी भागमा पाइन्छ । ताप्लेजुङ्ग, सखुवासभा र तेह्रथुमको सीमा क्षेत्रमा पर्ने मिल्के जलजले डाँडामा नेपालमा पाइने सबै प्रकारका गुराँसहरू पाइने हुँदा यस क्षेत्रलाई लाली गुराँसको घर भन्ने गरिन्छ । २.५ कि.मी. लम्बाईमा उत्तर दक्षिण तर्फ फैलिएको यस डाँडाले अरुण उपत्यका र तमोर उपत्यकालाई छुटाउँछ । यस क्षेत्रमा रातो, गुलाबी, सेतो र दालचिनी आदि विभिन्न रंगका गुराँसहरू चैत्र देखि श्रावण सम्म ढुपक्कै फुल्दछन् । लाली गुराँसको घर मिल्के जलजले डाँडावाट कंचनजघा, कुम्भकर्ण, मकालु जस्ता हिमशिखरहरू पनि देखिने हुँदा यस क्षेत्रलाई पर्यटकीय महत्वको क्षेत्रको रूपमा पनि लिइन्छ ।

(१६) निजमती कर्मचारीले पालन गर्नुपर्ने आचरणहरू के के हुन् ? (What types of conduct should followed by a civil servant?) 5

उत्तर :

निजामती कर्मचारीले पालना गर्नुपर्ने आचरणबारेमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को परिच्छेद ७ दफा ४९ देखि ५५क सम्म व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा दफा ५३ ले ट्रेड युनियन सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ भने दफा ५५क मा चेतावनी दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । उक्त परिच्छेद अनुसार यी बाहेक निजामती कर्मचारीले पालना गर्नुपर्ने आचरणहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :-

निजामती कर्मचारीले पालना गर्नुपर्ने आचरणहरू	
+ समय पालन र नियमितता,	+ अनुशासन र आज्ञापालना,
+ राजनैतिक वा अवाञ्छिनीय प्रभाव पर्न नहुने,	+ राजनीतिमा भाग लिन नहुने,
+ सरकारको आलोचना गर्न नहुने,	+ निर्वाचन भाग लिन नहुने,
+ सरकारी कामकाज सम्बन्धि समाचार प्रकाशन गर्नुमा प्रतिबन्ध,	+ प्रदर्शन र हडताल गर्न प्रतिबन्ध,
+ दान, उपहार, चन्दा आदि प्राप्त गर्न र सापटी लिनमा प्रतिबन्ध,	+ प्रतिनिधित्व गर्नमा प्रतिबन्ध,
+ कम्पनीको स्थापना र सञ्चालन तथा व्यापार व्यवसाय गर्न नहुने,	+ हरेक वर्ष सम्पत्ति विवरण पेश गर्नुपर्ने,

+ हडताल, धुनछेक तथा घेराउ गर्नमा प्रतिबन्ध,	+ सेवाग्राही प्रति मर्यादित व्यवहार गर्नुपर्ने,
+ यातना दिन नहुने, यौनजन्य दुर्व्यवहार र घरेलु हिंसा सम्बन्धि कार्य गर्न नहुने,	+ आफ्नो सेवा र पद अनुसारको आचरण पालना गर्नुपर्ने,
+ अन्य आचरणहरू जस्तो की सरकारी राजस्वबाट तलब भत्ता खाने गरी नियुक्त भएको कुनै पनि सरकारी कर्मचारीलाई कार्यालयको काममा बाहेक आफ्नो घरायसी काममा लगाउन नहुने ।	

सरकारी क्षेत्रमा गर्ने सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नका लागि निजामती कर्मचारीहरूमा आचरण र अनुशासन निहित हुनु जरूरी हुन्छ । त्यसैले निजामती सेवामा अनुशासन र आचरण कायम गर्न निजामती कर्मचारीले पालना गर्नुपर्ने उपरोक्त अनुसारका आचरण प्रावधानहरू व्यवस्था भएका छन् । निजामती कर्मचारीले पालना गर्नुपर्ने उल्लेखित आचरण अनुशासन कायम राख्दै सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता ल्याउन पर्याप्त भएता पनि तिनीहरूको परिपालनाको व्यवहारिक पक्ष ज्यादै कमजोर रहनु नेपालको निजामती सेवाको समस्याको रूपमा रहेको छ । यहाँ स्मरणीय छ कि निजामती कर्मचारीहरूको आचरण सम्बन्धी नियमावली, २०६५ तथा सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) नियमावली, २०६५ मा पनि निजामती कर्मचारीहरूको पदीय वा पेशागत आचरण सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।

(१७) "नेपालको सरकारी क्षेत्रमा गर्ने सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सेवा प्रदायकको भूमिका सन्तोषजनक छैन ।" विवेचना गर्नुहोस् । ("Role of the service provider in the Nepalese public service delivery system is not satisfactory." Discuss) 10

उत्तर :

Public service delivery system

सरकारले सर्वसाधारण जनतामा पुऱ्याउने टेलिफोन, विद्युत, शिक्षा, स्वास्थ्य खानेपानी, कृषि, हुलाक, यातायात, सुरक्षा जस्ता सेवालाई नै सार्वजनिक सेवा भनिन्छ । सरकारले सार्वजनिक सेवा प्रवाहका लागि आवश्यक पर्ने रकम जुटाउनका लागि नै कर तथा गैरकर राजश्व संकलन गर्ने गर्दछ । अर्को शब्दमा सरकारले जनताको जन्मदेखि मृत्यु पर्यन्त सम्म पुऱ्याउनुपर्ने सेवा सरल तरिकाले, कम मूल्यमा, छिटो छरितो माध्यमबाट, जनताले चाहेको स्थान र चाहेको समयममा पुऱ्याउने क्रियाकलापलाई नै सार्वजनिक सेवा प्रवाह भनिन्छ ।

Nepalese PSDS is not satisfactory

प्रभावकारी रूपमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्नु सवै लोक कल्याणकारी राज्य तथा सरकारको मुल उद्देश्य रहेको हुन्छ । त्यस्तै गरी हाम्रो देशमा गठन हुने हरेक सरकारले आफ्नो नीति तथा कार्यक्रममा सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउने कुरामा जोड दिएको पाईन्छ । तथापी व्यवहारमा नेपालमा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको वर्तमान अवस्था सन्तोषजनक रहेको देखिदैन । जुन कुरा तलका बुँदाबाट स्पष्ट हुन्छ :-

- सार्वजनिक सेवाहरू जनताका अत्यावश्यक आवश्यकतालाई पुरा गर्न सक्ने किसिमको छैनन् ।
- सेवाहरू लक्षित वर्ग/समुदाय/जातजाति/क्षेत्रसम्म पुग्न सकेको अवस्था छैन ।

- जनतालाई प्राप्त सीमित सार्वजनिक सेवाहरूको गुणस्तर पनि सन्तोषजनक छैन, जसको उदारहणको रूपमा नेपाल टेलिकमबाट प्राप्त सेवालाई लिन सकिन्छ ।
- सेवाहरू अत्यन्त सीमित वर्ग/क्षेत्र सम्म मात्र पुग्न सकेको आस्था छ ।
- सस्तो एवं सुलभ प्रविधिको अभावले गर्दा सार्वजनिक सेवाहरू सस्तो-सुलभ हुन नसकेको ।
- सेवा उपलब्ध गराउने क्रममा साधनको कुशल उपयोग हुन सकेको छैन ।
- सार्वजनिक सेवा प्रदाय विभिन्न निकायबीच समन्वयको अभावले गर्दा सेवा प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।
- सेवा प्रदान गर्ने व्यक्ति तथा संस्थाको सेवाग्राहीद्वारा मूल्याङ्कन हुने परिपाटिको अभाव ।
- नेपालको सार्वजनिक सेवा प्रवाहको वर्तमान अवस्थालाई हेर्दा यस कार्यमा विभिन्न समस्याहरू रहेको पाइन्छ । ती मध्ये प्रमुख समस्याहरू देहाय बमोजिम रहेको पाइन्छ :- सेवा प्रवाहमा पारदर्शिता, प्रतिस्पर्धा र जवाफदेहिताको भावनाको अभाव रहेको छ ।
- सार्वजनिक सेवा प्रदाय विभिन्न निकायहरूमा हुने अनावश्यक राजनीतिकरणले गर्दा त्यहाँको जनशक्ति सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा भन्दा नेताको सेवामा तल्लिन रहेको पाइन्छ ।
- उपलब्ध गराइएको सेवाको गुणस्तर र प्रभावकारिताको निरन्तर अनुगमन तथा मूल्याङ्कन हुन सकेको पाइदैन ।

Nepalese PSDS का समस्या र समाधानका सुझाव

नेपालको सार्वजनिक सेवा प्रवाहको वर्तमान अवस्थालाई हेर्दा यस कार्यमा विभिन्न समस्याहरू रहेको पाइन्छ । ती मध्ये प्रमुख समस्याहरू देहाय बमोजिम रहेको पाइन्छ :-

नेपालको सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा देखिएका प्रमुख समस्याहरू	
+ सार्वजनिक प्रशासन परिणाममुखी नभई प्रक्रियामुखी,	+ निर्णयका तहहरू धेरै तथा निर्णय प्रक्रिया जटिल,
+ विकेन्द्रित नभई केन्द्रमुखी अपारदर्शी प्रशासनिक प्रक्रिया,	+ सेवा प्राप्त गर्न जटिल फाराम, भर्नुपर्ने तथा अनावश्यक सिफारिसको आवश्यकता पर्ने,
+ सेवा प्रदायकहरू सदैव गोप्यतामा रमाउने प्रवृत्ति,	+ सेवा प्रदायक संस्थाहरूबीच अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा एवं समन्वयको अभाव,
+ स्थानीय स्तरका कार्यालयमा पर्याप्त अधिकारको अभाव,	+ सरकारी क्षेत्रमा गर्ने सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा समेत राजनीतिक दबाव,
+ सार्वजनिक प्रशासनयन्त्रमा रहेको व्यापक भ्रष्टाचार एवं ढिलासुस्ती,	+ पर्याप्त एवं प्रभावकारी गुनासो सुन्ने व्यवस्थाको अभाव,
+ सशक्त नागरिक समाजको अभाव,	+ P P P अवधारणा प्रभावकारी रूपमा लागू हुन नसक्नु,
+ सेवा प्रदायक निकायमै अपर्याप्त एवं असक्षम जनशक्ति, भौतिक पूर्वाधार, बजेट आदिको समस्या रहनु,	+ सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा दण्ड र पुरस्कारको नीति प्रभावकारी नहुनु आदि ।

नेपालको सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सन्दर्भमा देखिएका उल्लेखित लगायतका समस्याहरू निराकरण गरी सार्वजनिक सेवालाई प्रभावकारी बनाउन देहाय बमोजिमका सुधारात्मक कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ :-

- प्रदान गरिने सार्वजनिक सेवाहरूको गुणस्तर र मापदण्ड निर्धारण गर्ने ।
- सार्वजनिक निकायहरूमा हुने गरेको अनावश्यक राजनितीकरण अन्त्य गरिनु पर्ने ।
- सूचना प्रविधिको अत्याधिक प्रयोग गरी सेवाको गुणस्तर बढाउने ।
- जटिल फारामहरू हटाउने तथा अनावश्यक सिफारिस चाहिने व्यवस्था खारेज गर्ने ।
- तालुक मन्त्रालय र विभागबाट समय समयमा अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी बसाल्ने,
- निर्णयका तहहरू घटाउदै निर्णय प्रक्यालाई अझ सरलीकृत गराउन कानूनमा संशोधन गर्नुपर्ने ।
- कार्यालयको भौतिक वातावरण सुधार गर्दै कम्प्युटरकृत सेवा प्रवाहलाई बढाउदै लैजानु पर्ने ।
- उपभोक्ता सर्वेक्षण गरी सेवाग्राहीको धारणा बुझी र सो अनुसार सेवा प्रवाह गर्ने ।
- निजी क्षेत्रको प्रभावकारी रूपमा अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने, सेवाग्राहीको हक अधिकारको स्थापना गर्ने आदि ।

अन्त्यमा, नेपालको सरकारी क्षेत्रमा गर्ने सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सेवा प्रदायकको भूमिका सन्तोषजनक नरहेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा माथी चर्चा गरिएका नेपालको सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा देखिएका प्रमुख समस्याहरूलाई पहिचान गर्दै ती समस्या समाधानका लागि सुझाइएका सुधारात्मक कदम चाल्न सकिएमा पक्कै पनि नेपालको सरकारी क्षेत्रमा गर्ने सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सेवा प्रदायकको भूमिका सन्तोषजनक हुन पुगी सेवाग्राही आम जनताले पनि प्रभावकारी रूपमा सार्वजनिक सेवा प्राप्त गरेको महसुस गर्ने कुरामा दुई मत हुन सकिदैन ।

नजीर (Precedent) : मुद्दामामिलाको रोहमा फैसला वा आदेशमा न्यायलयद्वारा व्याख्या गरी स्थापित गरिएका कानुनी सिद्धान्तहरूलाई नजीर भनिन्छ । व्यवस्थापिकाले बदर नगर्दा सम्म यी सिद्धान्तहरू त्यस्तै प्रकारका विवादमा कानून सरह लागु हुन्छन् । नजीरलाई अदालती निकाय वा अदालत निर्मित कानून (Judge-made Law) पनि भनिन्छ । Common Law मा कानूनको स्रोत अन्तर्गत विधायनपछि नजीरको स्थान आउँछ भने Civil Law ले भने नजीरलाई कानूनको स्रोत नै मान्दैन । नजीरको उत्पत्ति र विकास बेलायतको Common Law अन्तर्गत भएको हो । हाम्रो देशमा पनि Common Law System अनुसरण गरिएकोले वर्तमान संविधानको धारा ११६ मा नजीरलाई कानून सरह लागु हुने बाध्यात्मक सिद्धान्तको रूपमा स्थापित गरिएको पाइन्छ ।

१.४ लोक सेवा आयोगद्वारा ना.सु. (स्कुला/समावेशी), १०७० मा सोधिएका प्रश्नहरू र ती प्रश्नहरूको समाधान

खण्ड (Section) – A (अंक ४०)

नेपालको सामाजिक, आर्थिक एवं वातावरणीय अवस्था

तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर लेख्नुहोस् ।

(Write short answer of the following questions)

१. प्रमाणिक समय भनेको के हो ? नेपालको प्रमाणिक समय कसरी लिइएको छ ? उल्लेख गर्नुहोस् । (What is the standard time? How the standard time of Nepal is used?) 5
२. नेपालको वन सम्पदा संरक्षण गर्न के कस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ ? (What measures can be applied to protect the forest resource of Nepal?) 5
३. नेपालमा प्रचलित ल्होछार पर्वहरूको बारेमा छोटकरीमा वर्णन गर्नुहोस् । (Describe in brief about the Lhochhar festivals prevailing in Nepal?) 5
४. "अव्यवस्थित सहरीकरणबाट विकासमा नकारात्मक असर पर्दछ" भन्ने भनाइको पुष्टि गर्नुहोस् । (Justify the statement "Unplanned urbanization has negative effect on development." 5
५. नेपालका आदिवासी तथा जनजातिहरूको प्राथमिकीकरण तथा वर्गीकरण कसरी गरिएको छ ? वर्णन गर्नुहोस् । (How the indigenous and ethnic groups of Nepal are prioritized and classified? Describe in brief. 5
६. त्रिवर्षीय योजना (२०६७/६८-२०६९/७०) ले पर्यटन विकासको निमित्त लिएको रणनीतिहरू उल्लेख गर्नुहोस् । (Mention the strategies for tourism development in the three year plan (2068/69-2069/70). 5

निम्न प्रश्नको लामो उत्तर लेख्नुहोस् ।

(Write long answer of the following question)

७. "वैदेशिक रोजगारले नेपालको राजस्व वृद्धिमा महत्वपूर्ण सघाउ पुऱ्याएको छ ।" भन्ने भनाइलाई छोटकरीमा पुष्टि गर्नुहोस् । ("Foreign employment has helped to increase the revenue in Nepal" Justify in brief.) 10

खण्ड (Section) – B (अंक ३०)

संवैधानिक व्यवस्था र सरकार

तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर लेख्नुहोस् ।

(Write short answer of the following questions)

८. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ का विशेषताहरूको बारेमा उल्लेख गर्नुहोस् । (Describe the features of the Interim Constitution of Nepal, 2063) 5
९. सुशासनका आयामहरू उल्लेख गर्नुहोस् । (Mention the dimensions of good governance.) 5
१०. नागरिक शिक्षा भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? नागरिक शिक्षाको महत्वबारे चर्चा गर्नुहोस् । (What do you mean by civic education? Explain the importance of civic education.) 5

११. कानूनको शासन भन्नाले के बुझनुहुन्छ ? संक्षेपमा उल्लेख गर्नुहोस् । (What do you mean by Rule of Law? Mention in brief.) 5

निम्न प्रश्नको लामो उत्तर लेख्नुहोस् ।

(Write long answer of the following question)

१२. समानुपातिक प्रतिनिधित्व भन्नाले के बुझनुहुन्छ ? समानुपातिक प्रतिनिधित्वका सबल र दुर्बल पक्षहरूबारे प्रकाश पार्नुहोस् । (What do you mean by proportional representation? Highlight on the strengths and weaknesses of the proportional representation.) 10

खण्ड (Section) - C (अंक ३०)

सार्वजनिक सेवा सञ्चालन एवं व्यवस्थापन

तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर लेख्नुहोस् ।

(Write short answer of the following questions)

१३. बजेटका प्रमुख पाँचवटा विशेषताहरू लेख्नुहोस् । (Write down any five characteristics of budget.) 5

१४. नेपालको निजामती सेवामा पदपूर्तिका विशेषताहरू उल्लेख गर्नुहोस् । (Mention the characteristics of recruitment in the civil service of Nepal.) 5

१५. सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन सेवाग्राहीले के कस्तो दायित्व निर्वाह गर्नुपर्दछ ? (What are the responsibilities of the service receiver to make public service delivery effective?) 5

१६. व्यवस्थापन सूचना प्रणाली भनेको के हो ? कार्यालय व्यवस्थापनमा यसको महत्व उल्लेख गर्नुहोस् । (What is Management Information System (MIS)? Mention its importance on office management. (3+2) = 5

निम्न प्रश्नको लामो उत्तर लेख्नुहोस् ।

(Write long answer of the following question)

१७. करको अवधारणा स्पष्ट पार्नुहोस् । कर कति किसिमका हुन्छन् ? प्रत्येक प्रकारका करका सबल र कमजोर पक्षको विवेचना गर्नुहोस् । (Clarify the concept of tax, mention the types. Discuss the strong and weak aspects of each types of tax.) (2+2+6) = 10

लोक सेवा आयोगद्वारा लिइएको नायब सुब्बा पद (सुब्बा/समावेशी). २०७० को प्रश्नहरूको समाधान

खण्ड (Section) – A (अङ्क ४०)

नेपालको सामाजिक, आर्थिक एवं वातावरणीय अवस्था

१. प्रमाणिक समय भनेको के हो ? नेपालको प्रमाणिक समय कसरी लिइएको छ ? उल्लेख गर्नुहोस्। (What is the standard time? How the standard time of Nepal is used?)

5

उत्तर :

प्रमाणिक समय (Standard Time)

- बेलायतको ग्रीनवीच हुँदै गएको ० डिग्री देशान्तर रेखालाई आधार मानेर निश्चित गरिएको समयलाई प्रमाणिक समय (Standard Time) भनिन्छ। प्रमाणिक समयलाई अन्तर्राष्ट्रिय समय/ग्रीनवीच समय भनेर पनि भन्ने गरिन्छ।
- बेलायतको ग्रीनवीच (० डिग्री देशान्तर रेखा) को समयलाई आधार मानी सन् १८८४ मा अन्तर्राष्ट्रिय प्रमाणिक समय निर्धारण गरिएको हो। त्यस्तै गरी बेलायतको ग्रीनवीचबाट पूर्व वा पश्चिम देशान्तर रेखा अनुसार विश्वका हरेक मुलुकले आफ्नो समय निश्चित गर्दछन्। त्यही समयलाई नै उक्त मुलुकको प्रमाणिक समय मानिन्छ।
- प्रमाणिक समय निर्धारण गर्दा ग्रीनवीच भन्दा प्रत्येक १५ डिग्री पूर्वमा पर्ने ठाउँको प्रमाणिक समय ग्रीनवीचको समय भन्दा १ घण्टा चाँडो र पश्चिमतिर १ घण्टा ढिलो गरी समय निश्चित गरिन्छ।
- अर्थात् प्रत्येक १५ डिग्री देशान्तरको अन्तरालमा १ घण्टा समय छिटो (पूर्वमा) वा ढिलो (पश्चिममा) हुने गरी प्रमाणिक समय निर्धारण गर्ने गरिन्छ।

नेपालमा प्रमाणिक समय (Standard time of Nepal)

- बेलायतको ग्रीनवीच (० डिग्री देशान्तरमा पर्ने स्थान) को समयलाई आधार मानेर नेपालमा पनि प्रमाणिक समय निश्चित गरिएको/लिइएको छ।
- नेपालमा प्रमाणिक समय गौरीशंकर हिमालमा पर्ने ८६ डिग्री १५ मिने पूर्वी देशान्तर रेखाको आधारमा निर्धारण गरिएको छ। नेपालको उक्त प्रमाणिक समय वि.सं. २०४२ वैशाख १ गतेदेखि लागू भएको हो।
- ग्रीनवीच मिनटाइम (Greenwich Mean Time) भन्दा नेपालमा प्रमाणिक समय ५ घण्टा ४५ मिनेट चलाख/छिटो रहेको छ।
- नेपालको प्रमाणिक समय ८६ डिग्री १५ मिनेट पूर्वी देशान्तर रहेको गौरीशंकर हिमाललाई आधार मानेर निर्धारण गरिएकोले अर्थात् ग्रीनवीच भन्दा नेपालको गौरीशंकर हिमाल पूर्वमा पर्ने हुँदा त्यहाँको समय भन्दा नेपालमा प्रमाणिक समय चलाख/छिटो हुन गएको हो।

सार्क मुलुक तथा यू.एस.ए. को प्रमाणिक समय र नेपालको प्रमाणिक समयमा फरक			
सार्क मुलुकहरू	घण्टा/मिनेट	सार्क मुलुकहरू	घण्टा/मिनेट
अफगानिस्तान	- १.१५	भुटान	+ ०.१५
माल्दिभ्स	- ०.४५	श्रीलंका	- ०.१५
बंगलादेश	+ ०.१५	भारत	- ०.१५
पाकिस्तान	- ०.४५	यू.एस.ए.	- १०.४५

यसरी के देखिन्छ भने नेपालको प्रमाणिक समय भन्दा अफगानिस्तानको प्रमाणिक समय १ घण्टा १५ मिनेट ढिलो छ भने बंगलादेशको प्रमाणिक समय १५ मिनेट छिटो छ। त्यस्तै गरी संयुक्त राज्य अमेरिका नेपालभन्दा पश्चिमा पर्ने हुनाले त्यहाँको प्रमाणिक समय नेपालको भन्दा १० घण्टा ४५ मिनेट ढिलो छ।

नेपालकै लामो भोलुङ्गे पुल - नेपालको सबैभन्दा लामो भोलुङ्गे पुल महाकाली नदी माथि निर्माण गरिएको छ। २०५८ देखि निर्माणकार्य शुरू गरिएको सो पुल २०६१ साल चैत्रमा सम्पन्न भएको थियो। हाल कञ्चनपुर जि.वि.स. मातहतमा रहेको उक्त भोलुङ्गे पुल नौ करोड ३६ लाख रूपियाको लागतमा निर्माण गरिएको हो। भिमदत्त नगरपालिकासँग महाकाली पारीका दुई गाविस चाँदनी र दोधारालाई जोड्ने उक्त भोलुङ्गे पुलको लम्बाई १४५२.९६ मिटर तथा चौडाई १.६ मिटर रहेको छ। भोलुङ्गे पुल निर्माण भएपछि दोधारा र चाँदनी गाविस तथा भिमदत्त नगरपालिकाका करीव डेढ लाख बासिन्दा प्रत्यक्ष रूपमा लाभान्वित भएका छन्।

२. नेपालको वन सम्पदा संरक्षण गर्न के कस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ ? (What measures can be applied to protect the forest resource of Nepal?) 5

उत्तर :

नेपालको विविधतायुक्त भू-धरातलमा पाईने हावापानीको विविधताको कारण उष्ण प्रदेशीय सदावहार जंगल, समशितोष्ण पतभर जंगल, समशितोष्ण सदावहार कोणधारी जंगल, लेकाली वनस्पती अर्थात् घाँसे मैदान र टुण्ड्रा वनस्पती अर्थात् शित मरुभूमि वनस्पतीहरू गरी पाँच किसिमका वन तथा वनस्पति पाईन्छन्।

नेपालको पछिल्लो वन सर्वेक्षण प्रतिवेदन (Forest Resources of Nepal, 1999) को तथ्यांक अनुसार मुलुकमा २९.५ वन (४२,६८,८०० हेक्टर) र १०.६५ (१५,५९,९०० हेक्टर) भाडी वृक्षान गरी जम्मा ५८,२८,००० हेक्टर अर्थात् मुलुकको कूल भू भागको ३९.६ प्रतिशत भाग वन क्षेत्र रहेको छ।

मुलुकको लागि वन सम्पदा अत्यन्त महत्वपूर्ण रहँदा रहँदै पनि विभिन्न प्राकृतिक, मानवीय कारणले गर्दा यहाँको वन जंगल तीव्र रूपमा विनाश हुँदै गएको पाईन्छ। वनजंगलको संरक्षणका लागि नेपाल सरकारले विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरे पनि आशातित सफलता प्राप्त हुन सकेको पाईदैन। तथापी नेपालको वन सम्पदा संरक्षण गर्न देहाय बमोजिमका उपायहरू प्रभावकारी रूपमा अपनाउन सकेमा पक्कै पनि यसबाट सकारात्मक नतिजा निस्कन सक्ने कुरामा भने विश्वस्त हुन सकिन्छ -

(क) वनजंगल विनाश हुनबाट रोक्ने/वनजंगल संरक्षण गर्न अवलम्बन गरिने एक प्रमुख उपाय वृक्षारोपण हो, जस अन्तर्गत वनक्षेत्र लगायत सार्वजनिक, सामुदायिक एवम् निजी क्षेत्रहरूमा वृहत् वृक्षारोपण गरिनु पर्दछ। साथै विकासलाई वातावरणमैत्री

बनाउन राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त पूर्वाधार विकास निर्माण कार्यको कारणबाट क्षति हुने वनक्षेत्रको परिमाणात्मक अनुपातमा थप वृक्षरोपण गरिनुपर्दछ ।

- (ख) वनजंगल संरक्षण गर्न अवलम्बन गरिने आर्को प्रमुख उपाय वन तथा जलाधार व्यवस्थापन पनि हो । दिगो वन व्यवस्थापन पद्धतिको माध्यमबाट वनको व्यवस्थापन, वन तथा प्राकृतिक सम्पदाको भू-परिधिस्तरमा संरक्षण तथा व्यवस्थापनका अलावा वृहत् जलाधार व्यवस्थापन अवधारणाअनुरूप जलाधारहरूको व्यवस्थापन गरी वनजंगल विनास हुनबाट रोक्न सकिन्छ ।
- (ग) वन अतिक्रमण, अवैध कटानी, चोरी तस्करी तथा वन डढेलोलाई नियन्त्रण गर्न सहभागितामूलक र समन्वयात्मक संयन्त्र निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- (घ) वैकल्पिक इन्धनको प्रयोगमा जोड दिई अनियन्त्रित वन फडानी गरी परम्परागत उर्जाको रूपमा रहेको दाउराको प्रयोग गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ।
- (ङ) वनसम्पदाको महत्व र यसको विनाशबाट मानवमा पर्ने प्रभावहरूबारे जनचेतना अभिवृद्धि गरी वनजंगल विनाश हुनबाट रोकी वनजंगलको संरक्षण तथा विस्तार गर्न सकिन्छ ।
- (च) संरक्षित क्षेत्रका रूपमा रहने राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र, मध्यवर्ति क्षेत्रको विस्तार गर्दै जानुपर्दछ, जसले गर्दा वनजंगल संरक्षणमा ठूलो सहयोग पुग्दछ ।
- (छ) दिगो वन व्यवस्थापनको रणनीतिक खाका तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने तथा वनक्षेत्रमा लगानी बढाउनका लागि सरकारी र निजी क्षेत्रको पहलमा वन विकास बैक स्थापना गर्नुपर्दछ ।
- (ज) वनजंगल विनास रोक्न वनस्रोतमा आश्रित गरिब, महिला, विपन्न, दलित तथा आदिवासी जनजातिहरूको जीविकोपार्जन सुधारका लागि क्षमता अभिवृद्धि तथा सशक्तीकरण र हरित रोजगारीमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- (झ) सामुदायिक वनलगायत समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनलाई विकास र विस्तार गर्न सामुदायिक वन संरक्षण कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ ।
- (ञ) अनियन्त्रित वन फडानी गरी कृषि र बसोबास गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्ने तथा अनियन्त्रित र अनियमित पशुचरण गर्ने परिपाटी बन्द गर्नुपर्दछ आदि ।

वन सम्पदा संरक्षणका उपायहरू संक्षेपमा - वृक्षरोपण, वन तथा जलाधार व्यवस्थापन, वन अतिक्रमण तथा अवैध कटानी नियन्त्रण, चोरी शिकार तथा वन डढेलोलाई नियन्त्रण, वैकल्पिक इन्धनको प्रयोगमा जोड, वन संरक्षण सम्बन्धि जनचेतना अभिवृद्धि, संरक्षित क्षेत्रको विस्तार, हरित रोजगारीमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन, अनियन्त्रित एवं अनियमित पशुचरण बन्द गर्ने, Agro-forestry मा जोड, जैविक मार्गको पहिचान एवं संरक्षण, कार्बन व्यापारलाई बढवा दिने आदि ।

३. नेपालमा प्रचलित ल्होछार पर्वहरूको बारेमा छोटकरीमा वर्णन गर्नुहोस् । (Discribe in brief about the Lhochhar festivals prevailing in Nepal?) 5

उत्तर :

- नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त मुलुक हुँदा हुँदै पनि राष्ट्रिय एकतामा बाधिएको देश हो । अर्थात् अनेकतामा एकता नै नेपाल र नेपालीको पहिचान हो ।

- नेपालमा विभिन्न जातजाति एवं समुदायले विभिन्न चाडपर्वहरू परम्परादेखि नै मनाउँदै आएको पाइन्छ ।
- विभिन्न चाडपर्वहरूमध्ये ल्होसार पर्व पनि एक हो । नेपालको उत्तरी हिमाली खण्डको शेर्पा, भोटे, गुरुङ्ग, थकाली जातिहरू तथा काठमाडौँ उपत्यकाको वरिपरिका क्षेत्रमा मुख्य बसोबास रहेको तामाङ्ग जातिले भिन्न-भिन्न नाम र समयमा आफ्नो रिति परम्परा अनुसार नव वर्षारम्भको अवसरको रूपमा मनाउने पर्व नै ल्होछार पर्व हो ।
- खासगरी मंगोलवंश समुदायले धुमधामका साथ मनाउने यस पर्व पछिल्लो समयमा नेपालमा बसोबास गर्ने धेरै जसो जातिले मनाउन थालेको पाइन्छ ।
- हाम्रो समाजमा जान लागेको पुरानो वर्षको विदाई गर्नका लागि ल्होसार आउनुभन्दा २/३ दिन पहिलेदेखि लामाहरू आमन्त्रण गरी भव्य पूजा गरिन्छ । त्यसै गरी आउन लागेको ल्होसार (नयाँ वर्ष) को स्वागतको लागि ठूलो तयारी गर्ने गरिन्छ ।
- ल्होसार पर्व एक भएपनि विभिन्न जातजाति एवं समुदायले यस पर्वलाई विभिन्न नाम र समयमा मनाउने गरेको पाइन्छ ।
- नेपालमा ल्होसार मनाउने प्रचलित चिनियाँ सभ्यताबाट तिब्बत हुँदै भित्रिएको अनुमान गरिन्छ ।
- हाम्रो देशमा मुख्यतः तीन प्रकारको ल्होसार मनाइने गरेको पाइन्छ । नेपालमा मनाइने विभिन्न प्रकारका ल्होसारहरू जस्तो : सोनाम, तमु र ग्याल्बो ल्होसारमा सार्वजनिक विदा दिने प्रचलन रहेको पाइन्छ ।

नेपालमा प्रचलित ल्होछार पर्वहरू			
ल्होसारको औपचारिक नाम	ती : तमु (तोला) ल्होसार	सोनाम ल्होसार	ग्याल्बो/ह्याल्मो ल्होसार
मनाउने समुदाय	गुरुङ जाती	ह्याल्मो र तामाङ जाती	शेर्पा समुदाय
ल्होसारको महत्त्व	नयाँ वर्ष आरम्भ	नयाँ वर्ष आरम्भ	नयाँ वर्ष आरम्भ
ल्होसार पर्ने तिथी	पुस महिनाको १५ गते	माघ शुक्ल प्रतिपदा	फागुन शुक्ल प्रतिपदा

तमु/तोला ल्होसार मनाने विधि : ल्होसारकै दिनभन्दा अघिल्लो साँझदेखि नै यसलाई मनाउन सुरु गरिन्छ । साँझ पूजापाठ, भोजभतेर, नाचगान गरी आधा रातमा वर्ष आयो भन्दै नयाँ वर्ष स्वागत गरिन्छ । ल्होसारको दिन बिहानदेखि नै ढोगभेट, आशिष आदानप्रदान गर्दै नाता कुटुम्बलाई बोलाएर भोज खुवाएर बडो धुमधामका साथ मनाइन्छ ।

सोनाम ल्होसार मनाउने विधि : प्रत्येक वर्ष माघशुक्ल प्रतिपदाको दिन मनाइने सोनाम ल्होसार र चिनियाँ नयाँ वर्ष एकै दिन मनाइन्छ । घर, आँगन, लिपपोत गरी, नुहाइधुवाई चोखो भएर पूजा गर्दै आफन्त भेटघाट, फाँकी, सांस्कृतिक कार्यक्रमको साथ यो पर्वमा मनाउने गरिन्छ । सक्नेले लामा पुरोहितबाट, नसक्नेले घरकै मुलीबाट पूजापाठ गर्ने गरिन्छ । गर्हुको पीठो आकाशतर्फ उडाएर देवताको विजय र भूतपिसाचको पराजय होस् भनेर कामना गरिन्छ । मान्यजनबाट आशिर्वाद लिँदै बाबरी रोटी, फूलौरा, कन्दमूल आदि खाँदै रमाइलो गरिन्छ ।

ग्याल्बो/ह्याल्मो ल्होसार मनाउने विधि : यस पर्वमा नौ थोक अन्नको खोले बनाएर एक अर्कोलाई बोलाई खुवाउने गरिन्छ । ल्होसारको दिन नयाँ लुगा लगाउने, पानी धारामा गएर नागको पूजा गर्ने, त्यो पानी ल्याएर घरको देवतालाई चढाउने गरिन्छ । मिठामिठा पर्व विशेष परिकारहरू खाँदै, एक अर्कोको घरमा गएर नाचगान गर्दै रमाइलो तरिकाले यो ल्होसार मनाउने गरिन्छ ।

- 'ल्होसार' दुई शब्द मिलेर बनेको छ । जसको अर्थ 'ल्हो' अर्थात् वर्ष वा साल भन्ने हुन्छ भने 'छार' वा 'सार' को अर्थ नयाँ भन्ने हुन्छ । यसैले ल्होसारको अर्थ नयाँ वर्ष वा नयाँ साल भन्ने बुझिन्छ र यसै अनुरूप यस चाडलाई मनाउने गरिन्छ ।
- ल्होसार मनाउने समुदायले यस्ता 'ल्हो' अर्थात् वर्ष बाह्रवटा भएको विश्वास गर्छन् । बाह्र वर्षको नाम पशुपंछी जीवजन्तुका नामबाट राखिएको हुन्छ । जस्तो : मुसा, गाई, बाघ, बिरालो, गरुड, सर्प, घोडा, भेडा, बाँदर, चरा, कुकुर, सुँगुर वर्ष बाह्र वर्ष समाप्त भएपछि फेरी उही नाम दोहोर्‍याएर वर्ष गनिन्छ ।
- प्रत्येक बाह्र वर्षमा यो चक्र घुमिरहने र पाँच चक्र अर्थात् साठी वर्षको अवधिलाई एक राष्ट्रिय भन्ने गरिन्छ र यस राष्ट्रिय उत्सव धूमधामसँग मनाइन्छ । यसरी यस पर्व मनाउने समुदायले बाह्र वर्षे एक युगको परिकल्पना गरेको जस्तो देखिन्छ । ल्होछारको मुख्य दिनलाई 'छेदी' भन्ने गरेको पाइन्छ ।

बिस्केट जात्रा - भक्तपुरमा मात्र चैत्र महिनाको अन्तिम हप्ताको चौथो दिन देखि नव वर्षको शुरुवात मेष सक्रान्ति सम्म छ दिन मनाइने जात्रा हो । बिस्केट जात्राको चलन राजा जगज्योती मल्लले चलाएका हुन । एक वर्षको अन्त्य देखि अर्को नव वर्षको शुरुवात सम्म मनाइने यस जात्रालाई दुई वर्षे मेला पनि भनिन्छ । भक्तपुरको नौमढी टोलको भैरवको मन्दिर अगाडी सर्पको प्रतिकको रूपमा कपडाको लामो धर्सो बिस्केटको ठूलो लिंगोमा झुण्डाई भोज भनेर सहित मनाइन्छ । बिस्केट जात्रामा शिव पार्वती स्वरूप भैरव र भैरवी अनि दिदी बहिनी स्वरूप महाकाली र महालक्ष्मीको रथ जात्रा गरिन्छ ।

४. "अव्यवस्थित सहरीकरणबाट विकासमा नकारात्मक असर पर्दछ" भन्ने भनाइको पुष्टि गर्नुहोस् । (Justify the statement "Unplanned urbanization has negative effect on development." 5

उत्तर :

पर्याप्त मात्रामा विकासका पूर्वाधारहरूको व्यवस्था भई योजनाबद्ध रूपमा गरिएको सहरीकरणलाई व्यवस्थित सहरीकरण भनिन्छ भने सहरीकरणका लागि आवश्यक पर्ने भौतिक एवम् सामाजिक पूर्वाधारहरूको विकास बिना योजनारहित तरिकाले मानिसहरूको घना बस्ती हुनुलाई अव्यवस्थित सहरीकरण भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा योजनाबद्ध विकासका लागि पूरा गर्नुपर्ने कुनै पनि मापदण्ड नअपनाइकन जथाभावी तरिकाले बनाइएको सहरी बस्तीलाई अव्यवस्थित सहरीकरण भनिन्छ जहाँ सो ठाउँमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको आवश्यकतालाई उपलब्ध स्रोत साधनले पूरा गर्न सक्दैन ।

यसरी कुनै पनि ठाउँमा उपलब्ध स्रोत साधनको क्षमताको विश्लेषण नै नगरी सहरीकरण गर्दा त्यस्तो ठाउँमा शान्ति सुरक्षाको अवस्थामा खलल पुग्न जान्छ र सामाजिक विकृतिहरूमा वृद्धि हुँदै जान्छ । त्यसैले अव्यवस्थित सहरीकरण कुनै पनि ठाउँको विकास

भन्दा पनि विनाशको रूपमा देखा पर्दछ । अव्यवस्थित सहरीकरणबाट विकासमा पर्ने नकारात्मक असरलाई निम्नानुसारका बुँदाबाट पनि पुष्टि गर्न सकिन्छ :-

- साधन स्रोतको क्षमताभन्दा बढिको बढ्दो जनसङ्ख्या वृद्धिले स्रोत साधनको चरम दोहन हुन गई वातावरण एवम् प्राकृतिक सन्तुलन नै बिग्रन जान्छ ।
- मानिसले आफ्ना आवश्यकता पूर्तिका लागि हिंसात्मक उपाय अवलम्बन गर्ने हुँदा सामाजिक विकृति बढ्न गई शान्ति सुरक्षामा नै प्रतिकूल प्रभाव पर्दछ ।
- सहरीकरणको मापदण्ड पूरा नगरी निर्माण गरिएका भौतिक संरचनाहरूले खानेपानी, ढल निकास, बिजुली तथा टेलिफोनको वितरणमा समस्या ल्याउँछ ।
- अव्यवस्थित रूपमा बढ्दो बसोबासले गर्दा सरकारले सो क्षेत्रका लागि कति मात्रामा विद्यालय, अस्पताल जस्ता क्षेत्र आवश्यक पर्दछन् भन्ने आँकलन गर्न नसक्दा त्यस क्षेत्रका बासिन्दाहरू स्वास्थ्य, शिक्षा जस्ता आधारभूत आवश्यकताको पूर्तिबाट विमुख हुनुपर्ने ।
- खाद्यान्नको माग भन्दा आपूर्ति कम हुन गई कृत्रिम अभाव तथा मूल्य वृद्धि जस्ता समस्याहरू सिर्जना हुन जाने ।
- फोहर तथा ढलको सहज निकासको अभाव तथा साँघुरो सडकका कारण जल प्रदूषण, वायु प्रदूषण, ध्वनि प्रदूषण र ट्राफिक जाम जस्ता समस्याहरू बढ्न जाने ।
- असमान जनसङ्ख्याको वितरण हुन गई कतै वितरित सेवाले नपुग्ने तथा कुनै स्थानमा उपलब्ध सेवा सुविधाको प्रयोग नै न्यून हुन जाने समस्या देखिने ।
- कुनै पनि विकास निर्माणका कार्यहरू सञ्चालन हुन नसक्ने साथै अत्याधिक जनसङ्ख्या वृद्धिका कारण रोजगारीको अवसरको कमी आई बेरोजगारी समस्या बढ्न जाने ।
- आवश्यक सामानको आपूर्तिमा कमी तथा सामाजिक, सांस्कृतिक विकृति र बिग्रदो शान्तिका कारण सहरी बसाइँ नै कष्टप्रद हुँदै जाने ।
- अन्त्यमा सहज जीवनयापन गर्ने व्यवस्थाका लागि सहरलाई व्यवस्थित गर्ने क्रममा कतिपयले घर बास नै उजाडिने समस्या निम्त्याउने जुन संस्कारकै लागि थप आर्थिक कार्यबोभको रूपमा देखा पर्ने ।

इस्लाम धर्म : पैगम्बर मोहम्मद इस्लाम धर्मका प्रवर्तक तथा संस्थापक हुन् । उनको जन्म साउदी अरबको मक्कामा भएको थियो । यो धर्म मान्नेलाई मुस्लिम वा मुसलवान भनिन्छ । यस धर्ममा सुन्नी र सिया गरी दुई संप्रदाय रहेका छन् । मुस्लिमहरूको धार्मिक ग्रन्थलाई "कुरान पाक" "कुरान शरीफ" भनिन्छ, भने पूजा स्थललाई मस्जिद भनिन्छ । मुसलवानहरूको एक मात्र ईश्वर "अल्लाह" मा ठूलो आस्था छ भने इस्लाम धर्मप्रचारक पैगम्बरलाई अल्लाहका दूत मानिन्छ । विश्वमा यस धर्मका अनुयायीको सङ्ख्या उल्लेख्य रहेको छ, भने नेपालमा हिन्दु तथा बौद्ध धर्म पछि यस धर्मका अनुयायीहरू धेरै रहेका छन् । सक्ने धनीले नसक्ने गरिव लाई अनिवार्य रूपमा दान दिनुपर्ने, जाति उपजातिमा मानवीय विभेदका साथै अप्पश्यता नहुनु यसका सबल पक्ष हुन् । त्यसैले समस्त मुस्लीमहरू आफ्नो महान पव ईदका अवसरमा आफ्नो आम्दानीको अढाई प्रतिशत गरीब गुरूवाहरूलाई दान दिन्छन् । धार्मिक कट्टरता र नारीको दयनीय स्थान यस धर्मका प्रमुख कमजोरी रहेका छन् ।

५. नेपालका आदिवासी तथा जनजातिहरूको प्राथमिकिकरण तथा वर्गीकरण कसरी गरिएको छ ? वर्णन गर्नुहोस् । (How the indigenous and ethnic groups of Nepal are prioritized and classified? Describe in brief. 5

उत्तर :

आफ्नो छुट्टै मातृभाषा, परम्परा, रीतिरीवाज, छुट्टै संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएको जाति वा समुदायलाई आदिवासी तथा जनजाति भनिन्छ । विश्व बैंकले आदिवासी/जनजातिको पहिचानको लागि देहायबमोजिम पाँच वटा पृथक विषयहरूको विद्यमानतालाई अगाडि सारेको पाइन्छ ।

१. पुख्र्यौली क्षेत्र तथा त्यहाँका प्राकृतिक स्रोतसँग निकटम सम्बन्ध रहेका ।
२. आधिपत्य जमाइरहेका भाषा भन्दा पृथक स्थानीय भाषा भएका ।
३. परम्परागत सामाजिक तथा राजनीतिक सङ्ख्याको उपस्थिति जनिने ।
४. पर्याप्त उत्पादनमा प्राथमिकता दिने आर्थिक कार्य प्रणाली भएको ।
५. सांस्कृतिक समूहका रूपमा स्वः पहिचान तथा अरुबाट पहिचान गरिएका समूह हुन् ।

नेपालमा आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक दृष्टिले पिछडिएका जाति जनजातिहरूको उत्थान गर्ने उद्देश्यले वि.स. २०५४ असारमा राष्ट्रिय जनजाति विकास समिति गठन गरिएको थियो । नेपालमा साभ्रा भूगोल, साभ्रा भाषा तथा आफ्नै प्रकारको धर्म, संस्कृति मूल्य मान्यतासहितको विशिष्ट पहिचान बोकेका आदिवासी जनजातिहरूको सङ्ख्या निकै ठूलो रहेको छ । आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५९ ले ५९ आदिवासी जनजातिहरूको पहिचान गरी तिनलाई कानुनी मान्यता प्रदान गरेको छ । उक्त ऐनले नेपालका आदिवासी तथा जनजातिहरूको प्राथमिकिकरण तथा वर्गीकरण देहाय बमोजिम गरेको पाइन्छ ।

नेपालका सूचीकृत आदिवासी जनजाति

(आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५९ अनुसार)

वर्गीकृत समूहहरू	५९ जातिहरू
क. विकसित समूह	नेवार र थकाली ।
ख. सुविधाबाट बञ्चित समूह	मार्फाली, लिम्बू, जिरेल, थाङ्गवे, गुरूङ्ग, शेर्पा, व्याँसी, तिनगाउँले, मगर, याक्खा, ट्योल्मो, बाङ्गगाउँले, राई र छत्त्याल ।
ग. सीमान्तकृत समूह	सुनुवार, राजवंशी, ताजपुरिया, मुगाली, थारू, रानगाई, पहेरी, लार्के, तामाङ्ग, धिमाल, तोफ्केगोला, ल्होपा, भूजेल, भोटे, डोल्पो, दुरा, कुमाल, दराई र बालुङ ।
घ. अति सीमान्तकृत समूह	माभी, धुदाम, सन्धाल, बोटे, सियार, चेपाङ धानुक, भागंड, दुनुवार, ल्होमी, थामी र बरामु ।
ड. लोपोन्मुख समूह	कुसुन्डा, सुरेल, किसान, कुसुवाडिया, बन्करिया, हायु, लेप्चा, राउटे, राजी र मेचे ।

- निजामती सेवा ऐनले आदिवासी/जनजातिलाई २७ प्रतिशत आरक्षण दिएको छ । त्यस्तै गरी सुरक्षा निकाय तथा अन्य सार्वजनिक सेवामा समेत आदिवासी/जनजातिलाई आरक्षणको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

- नेपाल सरकारले माथि उल्लेखित आदिवासी तथा जनजातिहरूको प्राथमिकीकरण तथा वर्गीकरणलाई आधार मानेर ती समुदायको उत्थान र विकासको लागि विभिन्न कार्यक्रम एवं योजनाहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्दै आएको पाइन्छ।
- नेपाल एउटा बहुजातीय मुलुक हो। जुन कुरा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३ मा समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ। बहुल समाजयुक्त नेपालमा विभिन्न जातजातिहरूको बासस्थान छ। राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार नेपालमा १२५ वटा जातजाति रहेका छन्। जसअन्तर्गत आदिवासी जनजातिहरू पनि पर्दछन्।

आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ को दफा ३ अनुसार "आदिवासी/जनजाति" भन्नाले आफ्नो मातृभाषा, परम्परा, रीतिरीवाज, छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएका जाति वा समुदाय सम्झनुपर्छ" भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ।

६. त्रिवर्षीय योजना (२०६७/६८-२०६९/७०) ले पर्यटन विकासको निमित्त लिएको रणनीतिहरू उल्लेख गर्नुहोस्। (Mention the strategies for tourism development in the three year plan (2068/69-2069/70). 5

उत्तर :

बाह्रौं त्रिवर्षीय आवधिक योजना (२०६७/६८-२०६९/७०) को अवधि सकिई हाल तेह्रौं योजना (२०७०/७१-२०७२/७३) कार्यान्वयनमा रहेकोले यहाँ "नेपाललाई विश्व पर्यटन मानचित्रमा आकर्षक, रमणीय र सुरक्षित गन्तव्य स्थलको रूपमा विकास गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउने र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पर्यटन प्रवर्द्धनमार्फत सञ्ख्यात्मक तथा गुणत्मक रूपमा पर्यटक आगमनमा वृद्धि गरी प्राप्त लाभको समन्यायिक वितरण गर्ने" पर्यटन विकास सम्बन्धि उद्देश्य लिएको चालु तेह्रौं योजनाको आधारपत्रमा पर्यटन विकासको निमित्त लिएको रणनीतिहरू उल्लेख गरिएको छ:-

- पर्यटन प्रवर्द्धन र पर्यटन विकास गर्न निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गर्ने।
- नयाँ पर्यटकीय गन्तव्य स्थलहरूको एकीकृत र समन्वयात्मक रूपमा पूर्वाधार विकास गर्ने।
- पर्यटकीय स्थलको र उपजको विविधिकरण र विस्तार गरी ग्रामीण पर्यटनमार्फत थप रोजगारीका अवसरहरूको सिर्जना गर्ने।
- मुलुकमा सबै मौसममा पर्यटकीय क्रियाकलापहरू सञ्चालनका निमित्त आन्तरिक पर्यटनलाई प्रोत्साहन गर्ने।
- पर्यटन प्रवर्द्धन गर्न छिमेकी तथा नयाँ पर्यटन उद्गम मुलुकहरूलाई केन्द्रित गरी व्यापक रूपमा प्रचार प्रसार र प्रवर्द्धन गर्ने।
- पर्यटकहरूलाई उपलब्ध गराइने सेवा सुविधाको पर्याप्तता र गुणस्तरीयताको सुनिश्चितता गर्दै दिगो पर्यटन विकास गर्ने।

पर्यटन विकास सम्बन्धि उल्लेखित रणनीतिहरू अगाडी सारेको तेह्रौं त्रिवर्षीय आवधिक योजनाले पर्यटन विकास सम्बन्धमा सन्तुलित पर्यटकीय पूर्वाधारहरूको निर्माण र सुधार र पर्यटकीय क्षेत्रमा पहुँच र पर्यटकीय सेवा सुविधामा विस्तार भएको हुने, पर्यटन क्षेत्रको विविधिकरण हुने, सबै पर्यटकीय क्षेत्रहरूमा एकीकृत पर्यटकीय सेवा केन्द्रको

निर्माण र सञ्चालन भएको हुने, पर्यटक आगमन सङ्ख्या, पर्यटक बैसाइ दिन र प्रति पर्यटक खर्चमा उल्लेखनीय वृद्धि हुने अपेक्षा राखेको पाइन्छ ।

बौद्धधाम लुम्बिनी - बौद्ध धर्मका प्रवर्तक तथा एसियाका तारा गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी रूपन्देही जिल्लामा पर्दछ । बौद्ध धर्मका ४ धाम मध्येको एक लुम्बिनी विश्व शान्ति तथा अन्तराष्ट्रिय बौद्ध तीर्थस्तलको रूपमा प्रसिद्ध छ । खड्ग शमशेरले सर्वप्रथम लुम्बिनीमा अशोक स्तम्भ भएको पत्ता लगाएपछि Dr. Fuhrer ले सन् १८९६ मा लुम्बिनीको अध्ययन गरी सर्वप्रथम बुद्धको जन्म लुम्बिनीमा भएको कुरा प्रकाशमा आएको थियो । लुम्बिनीमा सम्राट अशोकले इशापूर्व २४९ मा निर्माण गरेको २० फिट अग्लो अशोक स्तम्भ छ । लुम्बिनीको चरणवद्ध विकास गर्ने उद्देश्यले UNO को तत्वाधानमा जापानका डिजाइनर प्रो केञ्जो टांगेको अध्यक्षतामा १९७२ मा लुम्बिनी गुरूयोजना निर्माण भएको छ । लुम्बिनीमा मायादेवीको मन्दिर तथा पुष्करिणी, सिद्धार्थ पोखरी आदि नामले पुकारिने गौतम बुद्धको जन्मपश्चात् स्नान गराइएको पोखरी जस्ता पवित्र स्थलहरू छन् । लुम्बिनी विकासका लागि उपलब्ध स्रोत र साधनको दुरुुपायोग हुनु जस्ता कारणले आशा अनुरूप लुम्बिनी क्षेत्रको विकास हुन सकेको छैन ।

७. "वैदेशिक रोजगारले नेपालको राजस्व वृद्धिमा महत्वपूर्ण सघाउ पुऱ्याएको छ ।" भन्ने भनाइलाई छोटकरीमा पुष्टि गर्नुहोस् । ("Foreign employment has helped to increase the revenue in Nepal" Justify in brief.) 10

उत्तर :

देशभित्र उचित एवम् पर्याप्त रोजगारीका अवसरको अभावका कारण रोजगारी/कामको खोजीमा विदेश जानुलाई वैदेशिक रोजगारी भनिन्छ । अर्थात् आफै कुनै आय आर्जनको काममा लगानी गर्ने क्षमता नभएका व्यक्तिलाई देशभित्र उचित रोजगारीको अभावका कारण तथा सानोतिनो लगानी गर्न सक्ने व्यक्तिलाई पनि लगानीमैत्री वातावरणको कमीका कारण कामको खोजीमा आफ्नो देश छाडी अर्को देशमा जानुलाई वैदेशिक रोजगार भनिन्छ ।

देशभित्र पर्याप्त मात्रामा रोजगारीको अवसरको कमीका कारण हाम्रो देशबाट दैनिक करिब १५ सय जना नेपाली युवाहरू वैदेशिक रोजगारीका लागि विदेश गइरहेका छन् । यसरी वैदेशिक रोजगारीमा गएका युवाहरूले विदेशमा कमाएको पैसा स्वदेशमा पठाइरहेका छन्, जसलाई रेमिट्यान्स भनिन्छ । वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त हुने रेमिट्यान्सले देशको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा करिब २५ प्रतिशत योगदान गरेको छ जसले पछिल्लो समयमा वैदेशिक रोजगार हाम्रो देशको अर्थतन्त्रको एक आधारशीलाको रूपमा स्थापित भएको छ भन्न सकिन्छ ।

नेपालले हालसम्म विश्वका १०९ मुलुकलाई वैदेशिक रोजगारका लागि खुला गरेको छ र ती मुलुकमा करिब ३० लाख व्यक्तिहरूले रोजगार पाइरहेको अनुमान गरिन्छ । ती मुलुकहरूमा वैदेशिक रोजगारीमा जाने/गएका युवाहरूले राहदानी बनाउँदा तिरेको राहदानी दस्तुरले पनि केही मात्रामा देशको राजस्व वृद्धिमा योगदान पुऱ्याएको छ भने नेपाली कामदारले विदेशबाट पठाउने गरेको Remittance ले त भन्नु देशको राजस्व वृद्धिमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । विदेशबाट आउने Remittance रकम सोभै सरकारको राजस्वको रूपमा प्राप्त नगरेता पनि सो रकमबाट अर्थतन्त्रमा आर्थिक

गतिविधिहरूमा बढ्ने हुनाले राजस्वमा समेत महत्वपूर्ण सघाउ पुऱ्याएको छ । जसलाई निम्न बुँदाहरूको माध्यमद्वारा व्यक्त गर्न सकिन्छ :-

- विदेशबाट प्राप्त Remittance ले स्वदेशमा रहेका घरपरिवारको उपभोगमा वृद्धि भएको छ जसले गर्दा राष्ट्रको वस्तु वा सेवाको उपभोगमा आधारित कर (अप्रत्यक्ष कर) मा वृद्धि भएको छ ।
- देशमा भित्रिएको वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त रकम मध्ये केही प्रतिशत रकम बैंकमा निक्षेपको रूपमा जम्मा भएको छ जसले गर्दा एकातिर व्यक्तिको ब्याज वापतको आयबाट सरकारले कर प्राप्त गरेको छ भने अर्कोतिर बैंकहरूले सो रकमलाई विभिन्न क्षेत्रमा लगानी गरी सरकारलाई कर तिरेका छन् जसले पनि राजस्व वृद्धिमा सघाउ पुऱ्याउँदछ ।
- विदेशबाट प्राप्त आयबाट व्यक्तिको परिवार आफैले केही व्यापार व्यावसायमा लगानी गरेको छ जसबाट प्राप्त हुने नाफाबाट सरकारले करको रूपमा राजस्व प्राप्त गरेको छ ।
- वैदेशिक रोजगारीले नेपाली परिवारको जीवनस्तरमा सुधार ल्याई उनीहरूको निजी शैक्षिक संस्था तथा अस्पतालबाट सेवा प्राप्त गर्न थालेका छन् जसबाट सरकारले शिक्षा सेवा कर, स्वास्थ्य सेवा कर आदिबाट राजस्वमा वृद्धि हुँदै गएको छ ।
- वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त रकमले लगानीका लागि रकम उपलब्ध गराएको छ जसले पनि प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष रूपमा सरकारी राजस्व वृद्धिमा सघाउ पुऱ्याएको छ ।
- वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त आयबाट घर परिवारले गरगहना तथा जग्गा जमिन खरिद बिक्री गरेका छन् जसबाट सरकारलाई सम्पत्ति तथा घरजग्गा कर प्राप्त भएको छ ।
- वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त रकमले स्तरीय आवासीय घरहरूको निर्माणमा वृद्धि भई सरकारलाई घरबहाल करबाट राजस्व प्राप्त भएको छ ।
- टि.भी., मोबाइल जस्ता सञ्चारका साधनको पहुँच बढाएको छ जसले गर्दा सरकारलाई मूल्य अभिवृद्धि करका माध्यमबाट राजस्व प्राप्त भएको छ ।
- सवारी साधन एवम् अन्य विलासिताका सामानको प्रयोग बढ्न गई सरकारलाई भन्सार, अन्तःशुल्क आदि जस्ता करको माध्यमबाट राजस्व प्राप्त भएको छ ।

अन्त्यमा भन्नु पर्दा वैदेशिक रोजगारीले वर्तमान समयमा तत्कालका लागि सरकारी राजस्वमा वृद्धि ल्याएता पनि यो राजस्वको भरपर्दो र दिगो स्रोत भने होइन किनकी आफ्ना देशमा रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्न नसकी देशको उत्पादनशील जनशक्ति विदेश पलायन हुनुले राष्ट्र कहिल्यै पनि आत्मनिर्भर हुन सक्दैन । तसर्थ देशभित्रै विकासका भौतिक एवम् सामाजिक पूर्वाधारको विकास, गुणस्तरीय शैक्षिक प्रणालीको अवलम्बन तथा लगानीमैत्री वातावरणको निर्माण गरी यथेष्ट मात्रामा रोजगारीको तथा स्वरोजगारको अवसर प्रदान गरी देशको उत्पादनशील युवालाई विदेशिनबाट रोक्नु हाम्रो दीर्घकालीन आवश्यकता हो भने तत्कालका लागि वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त आय अनुत्पादनशील कार्यमा खर्च भइरहेकोले त्यस्तो आयलाई उत्पादनशील कार्यमा लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्नु सरकारको प्रमुख दायित्व हो जसले देशमा विस्तारै विस्तारै रोजगारीका अवसरहरूमा वृद्धि हुन गई राष्ट्र आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भरतातर्फ मुखरित हुन सक्दछ ।

D.R.P (Duty Refund Procedure) - D.R.P लाई भारतीय अन्तःशुल्क फिर्ता प्रक्रिया भनेर पनि बुझिन्छ। नेपालको भारतसँग हुने विभिन्न व्यापारिक प्रक्रियामध्ये DRP एक प्रक्रिया हो। भारतमा उत्पादित भई नेपालमा निकासी हुने वस्तुहरूमा भारत सरकारले असुल गरेको अन्तःशुल्क तथा अन्य करहरू नेपाल सरकारलाई फिर्ता दिने व्यवस्थालाई नै DRP भनिन्छ। अर्थात् D.R.P भन्नाले भारतबाट मालवस्तु नेपालमा आयात गर्दा भारतमा मालवस्तुमा तिरेको अन्तःशुल्क रकम नेपाल सरकारले फिर्ता पाउने व्यवस्था हो। यस्तो रकम भारतको केन्द्रीय सरकारबाट नेपाल सरकारलाई फिर्ता दिनुपर्ने गरी नेपाल र भारतबीच भएको सन् ११ सेप्टेम्बर १९६१ को व्यापार (वाणिज्य) सन्धिदेखि गरेको छ। यो व्यवस्था नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा भारतसँग मात्र छ। नेपाल र भारतबीच भएको व्यापार सन्धिको Protocol 3 मा यस्तो फिर्ताको व्यवस्था गरिएको छ।

खण्ड (Section) - B (अङ्क ३०)
संवैधानिक व्यवस्था र सरकार

८. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ का विशेषताहरूको बारेमा उल्लेख गर्नुहोस्।
(Describe the features of the Interim Constitution of Nepal, 2063)5

उत्तर :

(नोट : प्रश्नमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ का मूलभूत विशेषता सोधिएको भएता पनि अहिले नयाँ संविधानको रूपमा "नेपालको संविधान" आइसकेकोले सोही संविधानका आधारभूत विशेषताहरू यहाँ उल्लेख गरिएको छ ॥)

वर्तमान नेपालको संविधान, २०७२ को प्रस्तावना तथा समग्र संविधानलाई अध्ययन गर्दा यस संविधानका विशेषताहरू सहजै पहिचान गर्न सकिन्छ। यस संविधान संविधान सभाबाट नयाँ संविधानको रूपमा जारी भएको संविधान हो। जसमा संविधानवादका आधारभूत तत्वहरू समावेश गरिएको पाइन्छ। यस संविधानका मूलभूत विशेषताहरूलाई देहायको बुँदामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :-

- लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको संस्थागत सुदृढीकरण
- लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताहरूको प्रवर्द्धन
- विभेदको अन्त्य र समानताको प्रत्याभूति
- संघीय राज्य व्यवस्थाको सुनिश्चितता
- सामाजिक न्याय र सामाजिक आर्थिक अधिकारको प्रत्याभूति
- समावेशी शासन प्रणालीको सम्बर्द्धन
- राष्ट्रियता र राष्ट्रिय स्वाभिमान उचाईमा
- समाजवाद उन्मुख राज्यव्यवस्था
- सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति
- दिगो शान्तिको आधार निर्माण
- लैङ्गिक समानताको प्रत्याभूति
- प्रगतिशील कार्यान्वयनको व्यवस्था
- नागरिकता सम्बन्धी नयाँ व्यवस्था
- स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका
- प्राकृतिक स्रोत तथा वित्तीय आयोगको व्यवस्था

- संविधानमा नै मौलिक कर्तव्यको व्यवस्था
- राष्ट्रिय हितका आधारभूत विषयहरू उल्लेख
- सार्वभौमसत्ता र राजकीय सत्ता नेपाली जनतामा
- राष्ट्रिय महत्वको विषयमा जनमत संग्रहबाट निर्णय गरिने व्यवस्था
- अनुसूचीमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको सूची

नेपाली जनताले २००७ साल पहिलेदेखि हालसम्म पटकपटक गर्दै आएका ऐतिहासिक संघर्ष र जनआन्दोलन मार्फत लोकतन्त्र, शान्ति र अग्रगमनका पक्षमा प्रकट भएका जनादेशको सम्मान गर्दै संविधानसभाबाट तयार पारिएको वर्तमान संविधान नेपालको संविधान, २०७२ को प्रस्तावना तथा समग्र संविधानलाई अध्ययन गर्दा यस संविधानका माथी उल्लेखित विशेषताहरू सहजै पहिचान गर्न सकिन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को संविधान मस्यौदा समिति	
संयोजक	सर्वोच्च अदालतका पूर्व न्यायाधीश श्री लक्ष्मण प्रसाद अर्याल
सदस्यहरू	हरिहर दाहाल, महादेव यादव, सिन्धुनाथ प्याकुरेल, शम्भु थापा, खिमलाल देवकोटा, शुसिला कार्की, अग्नी खरेल, पुष्पा भुसाल, शान्ता राई, कुमारी गुरुङ्ग, पशुराम भो, चण्डेश्वर श्रेष्ठ, सुनिल प्रजापती, कुमार योजन तामाङ्ग र मीन बहादुर विश्वकर्मा ।

९. सुशासनका आयामहरू उल्लेख गर्नुहोस् । (Mention the dimensions of good governance.) 5

उत्तर :

सामान्य अर्थमा कुशासन अर्थात नराम्रो शासनको विपरितको राम्रो अर्थात असल शासन नै सुशासन (Good governance) हो । सुशासन एउटा आदर्श शासन प्रणालीको आधार हो जुन सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक एवं राजनैतिक विकासका लागि अपरिहार्य मानिन्छ । यसले आत्मसम्मान, दिगो विकास, सामाजिक न्याय, विधिको शासन सहित राज्य सञ्चालन गर्ने गर्छ ।

वास्तवमा सुशासनको अवधारणा राज्यको अवधारणा जतिकै पुरानो अवधारणा भए पनि सन् १९९० को दशकको शुरुदेखी पश्चिमी देश तथा वैदेशिक सहायता प्रदान गर्ने संस्थाहरूद्वारा तेस्रो विश्वका देशहरूको शासन व्यवस्थामा सुधार ल्याउने प्रयोजनका लागि सहायताको सर्तका रूपमा सुशासनको अवधारणालाई अधि सारिएको हो ।

विश्व बैकले Good Governance भन्ने शब्द Sub-saharan Africa : from crisis to Sustainable Development भन्ने प्रतिवेदनमा सन् १९८९ मा पहिलो पटक उल्लेख गरेको थियो । सानो तर असल सरकार भन्ने कुरामा सो प्रतिवेदनले जोड दिएको थियो ।

आजको एक्काइसौं शताब्दीमा आइपुग्दा सुशासन व्यापक क्षेत्र ओगट्ने शब्दका रूपमा अगाडि आएको पाइन्छ । त्यसैले सुशासनलाई विभिन्न कोणबाट परिभाषित गर्ने एवं अध्ययन गर्ने गरेको पाइन्छ । सर्वत्र चर्चा परिचर्चाको विषयको रूपमा रहेको सुशासन एक बहुआयामिक विषय हो । विशेष गरी यसका आयामहरूलाई मूलतः राजनीतिक, कानूनी, व्यवस्थापकीय, नैतिक आयामहरूका रूपमा देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

राजनीतिक आयाम / पक्ष	कानूनी आयाम / पक्ष
<ul style="list-style-type: none"> • शासन सञ्चालनको केन्द्रविन्दु जनता • शासन व्यवस्थामा स्वच्छता, 	<ul style="list-style-type: none"> • संविधान एवं कानूनको पूर्ण कार्यान्वयन,

<ul style="list-style-type: none"> • जनसहभागितामूलक शासन, • मानव अधिकारको पूर्ण सम्मान • बहुलवाद एवं समावेशीता, • शक्ति विकेन्द्रीकरण एवं निक्षेपण, • निष्पक्ष रूपमा नागरिक सेवा, • जनताको राजनीतिक क्षमतामा अभिवृद्धि, • व्यक्तिगत नभई सार्वजनिक हितमा ध्यान, • लोकतान्त्रिक पद्धतिबाट कार्यसम्पादन, • जवाफदेहिता एवं उत्तरदायित्व, • राजनीतिक संस्थामार्फत सेवा आदि । 	<ul style="list-style-type: none"> • विधिको शासन, स्वेच्छाचारिताको अन्त्य, • सबै शासकीय क्रियाकलापको वैधानिकता, • कार्य प्रक्रियामा पारदर्शिता, • कानूनको उचित प्रक्रिया, • सामाजिक न्याय एवं समानता, • व्यक्तिमा सारभूत अधिकारको रक्षा, • पूर्ण रूपमा भ्रष्टाचार निवारण, • पुनर्वितरण आदि ।
व्यवस्थापकीय आयाम/पक्ष	नैतिक आयाम/पक्ष
<ul style="list-style-type: none"> • छिटो, छरितो सक्षम एवं प्रभावकारी सरकार, • निरन्तर रूपमा प्रशासन सुधार, • प्रभावकारी रूपमा विकास आयोजना सञ्चालन, • आर्थिक उदारीकरण, • आवश्यकता अनुसार निजीकरण, • वातावरण संरक्षणमैत्री दिगो विकास, • सहभागितामूलक व्यवस्थापन, • व्यवसायिकता एवं दक्षता, • सक्षम एवं प्रभावकारी निजी क्षेत्र, • आधारभूत शिक्षा, स्वास्थ्यको व्यवस्था, • गरिबी निवारण उन्मुख सहकारी व्यवस्था, • सूचनामा सबैको सहज पहुँच, • प्रभावकारिता एवं मितव्ययीता आदि । 	<ul style="list-style-type: none"> • समतामा विशेष जोड, • अनेकतामा एकता, • दिगोपना एवं जिम्मेवारीपना, • सहनशीलता एवं संवेदनशीलता, • नागरिक चेतना, • सेवा एवं माया, ममता, • स्थापित सामाजिक मूल्य मान्यताको सम्मान, • म नभई हामी संस्कृति, • सहिष्णुतापूर्ण व्यवहार, • साहस, त्याग एवं बलिदान, • सदाचारको विकास आदि ।

• **Guiding Principles of Good Governance** – वैधता र आवाज (Legitimacy & Voice), दिशाबोध (Direction), कार्यउपलब्धी (Performance), जवाफदेहिता (Accountability) and स्वच्छता (Fairness) ।

10. नागरिक शिक्षा भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? नागरिक शिक्षाको महत्त्वबारे चर्चा गर्नुहोस् ।
(What do you mean by civic education? Explain the importance of civic education.)

5

उत्तर :

- कुनै पनि लोकतान्त्रिक सरकारले आफ्ना नागरिकलाई असल बनाउनका लागि दिइने शिक्षालाई नागरिक शिक्षा भनिन्छ अर्थात् कुनै पनि देशको सरकारले आफ्ना देशका जनतालाई आफ्नो अधिकारप्रति सचेत हुने र कर्तव्यको पालन गर्नका लागि उन्मुख गराउनका लागि दिइने शिक्षालाई नागरिक शिक्षा भनिन्छ ।

- अर्को शब्दमा भन्दा कुनै पनि लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाका मूल मान्यता र आदर्श कायम राखी एउटा योग्य नागरिक बन्नलाई आवश्यक पर्ने ज्ञान, सीप, दक्षता एवम् क्षमताको प्रवर्द्धन र विकास गर्न निर्दिष्ट पाठ्यक्रम अनुसार लक्षित समूहका नागरिकहरूलाई प्रदान गर्ने शिक्षालाई नागरिक शिक्षा भनिन्छ।
- सचेत नागरिकको हैसियतले राज्य र समाजमा रहेर हामीले धुप्रै अधिकारहरूको प्रयोग र कर्तव्य निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। एउटा योग्य नागरिक बन्नलाई हामीले प्रशस्त जिम्मेवारीहरू बहन गर्नुपर्दछ र लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा हामीले आफूले पूरा गर्नुपर्ने जिम्मेवारी हाम्रा प्रतिनिधिका रूपमा सरकारलाई सुम्पेका हुन्छौं। त्यसैले जिम्मेवार नागरिकको हैसियतले हामीले सरकारलाई सुम्पेका अधिकार सरकारले पूरा गर्न सकेको छ/छैन भन्ने विषयमा हामी सदैव चनाखो हुनु पर्दछ जसलाई नै नागरिक शिक्षा भनिन्छ।
- सरकारलाई हामीले के जनादेश दिएर पठाएका थियौं, के गरिरहेछ, किन गरिरहेछ, कसका लागि गरिरहेछ र कसरी गरिरहेछ भन्ने कुराको मूल्यांकन गर्दै सही र संविधानसम्मत दिशामा हिडाउनका लागि हामीमा विशेष ज्ञान, सीप र क्षमता हुनु पर्दछ। त्यही ज्ञान, सीप र दक्षता बनाउने/वृद्धि गर्ने विषयवस्तु समाविष्ट पाठ्यक्रम निर्माण गरी सो अनुसार नागरिकलाई प्रदान गरिने औपचारिक शिक्षालाई नागरिक शिक्षा भनिन्छ।

नागरिक शिक्षाको महत्व

नागरिक शिक्षाको महत्त्वलाई देहाय अनुसार बुँदागत रूपमा व्यक्त गर्न सकिन्छ :-

- शिष्ट नागरिकको निर्माणमा सघाउ पुऱ्याउन,
- अरुको अधिकारको सम्मान गर्ने असल नागरिकको विकास गर्ने,
- नागरिकलाई आफ्नो कर्तव्य बहन प्रति सचेत बनाई लोकतन्त्रलाई थप बलियो बनाउन,
- कानूनको मर्यादा कायम गर्न तत्परता पैदा गराई कानूनी राज्यको स्थापना गर्नमा सहयोग पुऱ्याउन,
- नागरिकको विवेचनात्मक र विश्लेषणात्मक क्षमता विकास गराउन,
- आफ्नो उद्देश्य प्राप्तमा अटल विश्वास साथ लाग्ने प्रेरणा पैदा गर्ने,
- असक्षम र असहायको दुःखमा सहानुभूति राखी सहयोग गर्ने भावनाको विकास गराउन,
- सार्वजनिक सरोकारका विषयमा चासो राखी सचेत नागरिकको भूमिका निर्वाह गर्नमा सघाउ पुऱ्याउन,
- राष्ट्र, राष्ट्रिय, राष्ट्रिय एकता एवम् अखण्डता प्रति निष्ठावान् रहने भावना जागृति गराउन,
- सत्य र इमानदारिता प्रति अटल विश्वास कायम राख्ने भावनाको सिर्जना गराउन,
- असल र खराब पहिचान गर्न सक्ने सामर्थ्यको विकास गराउन,
- विवादित विषयमा वार्ता एवम् सम्झौता गरी विवादको निरुपण गर्न सक्ने सीप र क्षमताको अभिवृद्धि गर्न आदि।

अन्तर्राष्ट्रिय जनसङ्ख्या तथा विकास सम्मेलन - UNO को तत्वावधानमा सेप्टेम्बर ५-१३ सन् १९९४ मा यस सम्मेलन इजिप्टको राजधानी कायरोमा सम्पन्न भएको जनसङ्ख्या र विकाससम्बन्धी सबैभन्दा ठूलो सम्मेलन। विभिन्न संघ संस्था तथा नेपाल लगायत १८२ राष्ट्रका तीन हजार भन्दा बढी प्रतिनिधिहरूले भाग लिएका थिए। सम्मेलनले आगामी २० वर्षमा जनसङ्ख्या र विकास क्षेत्रमा के कस्तो कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ भन्ने निष्काल निकालेको थियो। उक्त सम्मेलनले सन् २०१५ सम्ममा प्रत्येक व्यक्तिलाई प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा एवं परिवार नियोजन सेवा पुऱ्याउन आह्वान गर्दै ११३ पृष्ठ लामो २० वर्षे कार्य योजना पारित गरेको थियो। उक्त कार्य योजनामा जनसङ्ख्या तथा दिगो विकासको अन्तर सम्बन्ध, महिलाहरूको अवस्थामा सुधार, जनसङ्ख्या वनावट तथा वृद्धि र यसको नियन्त्रण, अन्तर्राष्ट्रिय बसाइसराईको स्थिति, जनसङ्ख्या विकास तथा शिक्षा, स्वास्थ्य सुविधा आदि विषयहरू समेटिएका थिए।

११. कानूनको शासन भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? संक्षेपमा उल्लेख गर्नुहोस्। (What do you mean by Rule of Law? Mention in brief.)

5

उत्तर :

संकुचित अर्थमा कानूनको शासन भन्नाले व्यक्तिको नभई कानूनको शासनलाई जनाउँछ। भने विस्तृत अर्थमा कानूनको शासन भन्नाले आवधिक निर्वाचनद्वारा निर्वाचित जनउत्तरदायी प्रतिनिधिहरूद्वारा बनाइएको र न्यूनतम स्तरयुक्त कानून बमोजिम शासन गरिनुपर्ने र हुकुमी शासनको अन्त्य गरिनुपर्ने धारणालाई जनाउँछ। यहाँ स्पष्ट हुनुपर्दछ की कानून बमोजिम शासन गरिनु पर्ने संकुचित अर्थ लगाएर मात्र कानूनको शासनलाई व्याख्या गर्न उपयुक्त हुँदैन, किनभने हिटलर, मुसोलिनी, गद्दाफी जस्ता तानाशाहहरूले पनि आफूले कानून बमोजिम शासन गरेको दाबी गर्दथे, जबकी निजहरूको शासनलाई विधिको शासन भन्न सकिने अवस्था विद्यमान थिएन। त्यसैले कानूनको शासनलाई अर्थात् उदा माथि उल्लेख गरिए जस्तै विस्तृत अर्थमा अर्थात् उनु पर्ने हुन्छ।

कानूनको शासन यदि कुनै व्यक्ति जो राज्यको अंग वा निकायमा बसेर राज्यको शक्तिले सम्पन्न छ भने त्यस्तो व्यक्तिले गर्ने प्रत्येक कार्य उल्लेखित कानूनद्वारा समर्थित हुने पर्ने यदि कानूनद्वारा समर्थित हुँदैन भने त्यस्तो गैरकानूनी कार्य प्रति निजले वैयक्तिक रूपमा उत्तरदायित्व बहन गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्ने अवधारणा हो। त्यसै गरी त्यस्तो कानून आर्वाञ्चक निर्वाचनद्वारा निर्वाचित जनउत्तरदायी प्रतिनिधिहरूद्वारा बनाइएको र न्यूनतम स्तरयुक्त कानून हुनु पर्ने कुरामा कानूनको शासनले जोड दिन्छ।

विभिन्न समयमा विभिन्न विद्वानहरूले कानूनको शासनको अवधारणा प्रकट गर्दै आएको भएता पनि यसको प्रमुख प्रतिपादक प्रो. डायसीलाई मानिन्छ, किनभने उनले नै सर्वप्रथम यसलाई विस्तृत व्याख्या गरेका थिए। उनले कानूनको शासनको व्याख्या गर्ने क्रममा मुख्य ३ अर्थमा यस शब्दलाई प्रयोग गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरेका थिए। ती तीन अर्थ देहाय बमोजिम रहेका छन् -

(क) स्वच्छाचारी शक्तिको निर्मूलन वा कानूनको सर्वोच्चता : कुनै पनि व्यक्ति कानूनभन्दा माथि हुन सक्दैन, राजा प्रजा सबैले कानूनको पालना गर्नुपर्दछ र त्यसको अधीनमा नही शासन गर्ने वा आफ्नो अधिकार प्रयोग गर्ने गर्नु पर्दछ। कानून बमोजिम बाहेक कानूनको उल्लंघन नगारेसम्म कसैलाई कसुरदार ठहराउन र सजाय गर्न हुँदैन।

यसरी लागू गरिने कानून जनउत्तरदायी सरकारले बनाएको न्यूनतम स्तरयुक्त हुनुपर्दछ जसले जनताको अधिकाधिक हक र स्वतन्त्रता रक्षा गर्न सकोस् ।

(ख) कानूनको अगाडि समानता र उल्लंघनमा उपचारको व्यवस्था : हरेक व्यक्ति चाहे उच्च/ठूलो दर्जा वा अवस्थाको होस् वा चाहे निम्न/सानो दर्जा वा अवस्थाको होस् उक्त व्यक्ति मुलुकको सामान्य कानूनको अधिनमा हुन्छ । हरेक व्यक्ति सामान्य अदालत (कोर्ट अफ ल) को अधिकारक्षेत्र भित्र पर्दछन् । मूलुकका सबै नागरिकहरू कानूनको अगाडी समान हुने र कानूनको समान संरक्षण प्राप्त गर्ने मान्यता यसमा निहित रहेको हुन्छ । कानूनको अगाडि सबै समान हुने, कसैलाई पनि विशेषाधिकार वा छुटको व्यवस्था नहुने र सामान्य कानूनको प्रयोगमा सबै बराबर हुने मान्यता यसमा रहेको हुन्छ ।

(ग) **संविधान सामान्य कानूनको परिणाम** : अलिखित संविधान भएको मुलुक बेलायती सन्दर्भमा मात्र डायसीको कानूनको शासन सम्बन्धि यो अर्थ मिल्न जान्छ । नेपाल जस्ता लिखित संविधान भएका मुलुकको सन्दर्भमा यस अर्थले कुनै मान्यता राख्दैन । किनभने लिखित संविधान भएका मुलुकहरूमा संविधान कानूनको शासनको श्रोत होइन, बरु कानूनको शासन संविधानको श्रोत हो ।

अन्त्यमा, कानूनको शासन अन्तर्गत कानूनको सर्वोच्चता कायम हुनु पर्ने, कानूनका अगाडि सबै व्यक्ति समान हुने र व्यक्तिका हक अधिकारको सम्मान हुनु पर्ने मान्यता रहेको हुन्छ । त्यस्तै गरी सरकारले कुनै पनि व्यक्तिलाई केवल आदेशको भरमा दण्ड गर्न सक्दैन र राज्यमा स्वेच्छाचारी शक्तिको अवस्थिति हुनु हुँदैन भन्ने कानूनको शासनको मूल मर्म हो । यस सिद्धान्त अनुसार सबै नागरिकहरू संविधान र कानून अन्तर्गत रहनु पर्दछ । सरकारका तीनवटै अंग कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाबाट हुने काम कारवाही पनि संविधान एवं कानून अनुकूल हुनुपर्दछ । कानूनको शासन ब्रिटिश अलिखित संविधानमा 'कानूनको उचित प्रक्रिया' अमेरिकी संविधानको धारा १४ मा 'कानूनद्वारा स्थापिका कार्यविधि' भारतीय संविधान, १९५० को धारा २१ मा 'कानूनी राज्य' र नेपालको संविधान, २०७२ को प्रस्तावनामा कानूनी राज्यको अवधारणा तथा धारा ५०(१) कानूनको शासनको नामबाट Rule of Law लाई संवैधानिक मान्यता दिएको पाइन्छ ।

घाटु लोक नृत्य - घाटु नृत्य नेपालको जाति विशेषको परम्परागत एवं मौलिक लोक नृत्य हो । प्रत्येक वसन्त पञ्चमीका दिन शुरू भई वैशाख पूर्णिमाका दिन समाप्त हुने यस नृत्य गण्डकी अञ्चलमा गुरुङ्ग र मगर समुदायमा प्रचलित छ । घाटु जगाई देवी देवताको अंश चढेको केटीलाई घाटुली भनिन्छ । घाटुलीले नाच्दा गुन्पु, चोली, पटुकी, घलेक लगाउँदछन् । घाटुनाचमा मादल र हातको ताली बजाइन्छ भने प्रौढ पुरुष र स्त्री दुवै गीत गायनमा सरिक हुन्छन् । यस नृत्य धार्मिक नृत्यका रूपमा प्राचीन समयदेखि चल्दै आएको लोकनृत्य मानिन्छ ।

१२. समानुपातिक प्रतिनिधित्व भन्नाले के बुझनुहन्छ ? समानुपातिक प्रतिनिधित्वका सबल र दुर्बल पक्षहरूबारे प्रकाश पार्नुहोस् । (What do you mean by proportional representation? Highlight on the strengths and weaknesses of the proportional representation.)

10

उत्तर :

समानुपातिक प्रतिनिधित्व (Proportional Representation)

समानुपातिक प्रतिनिधित्व भन्नाले देशका सबै वर्ग, क्षेत्र, समुदाय र जातजातिको हैसियत अनुसार शासकीय क्रियाकलापमा संलग्न गराउने क्रियालाई बुझिन्छ । समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीलाई अवलम्बन गरी समानुपातिक प्रतिनिधित्वलाई ग्यारेन्टी गर्न सकिन्छ । समानुपातिक प्रतिनिधित्वले सुशासनको अवधारणालाई आत्मसात गर्न मद्दत गर्दै लोकतान्त्रिक व्यवस्थालाई सबल समेत बनाउँछ ।

समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीलाई लोकतन्त्रको एक प्रमुख आधारस्तम्भको रूपमा लिइन्छ । त्यसैले लोकतन्त्रमा राज्यका सबै अंगहरूमा राज्यका सबै क्षेत्र, वर्ग, जातजातिका जनताको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुनु अनिवार्य मानिन्छ ।

समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीले अल्पसंख्यक तथा सीमान्तकृत समुदाय, वर्ग तथा पिछडिएको क्षेत्रका व्यक्तिहरूलाई पनि अन्य समुदायका व्यक्ति सरह सार्वजनिक मामिलाहरूमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वका आधारमा सहभागि बन्न पाउने कुराको सुनिश्चिततामा जोड दिन्छ । समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली मुलत : आवधिक निर्वाचन संग सम्बन्धित तुलनात्मक रूपमा नवीनतम मूल्य मान्यता हो ।

तथापी पछिल्लो समयमा देशका निजामती, सैनिक, प्रहरी र अन्य सार्वजनिक सेवामा समेत यस प्रणालीलाई अवलम्बन गरेको पाइन्छ । यस प्रणाली अनुसार निर्वाचन गर्दा सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने, त्यसरी दलले प्राप्त गरेको मतको अनुपातमा विजयी उम्मेदवार तय गरिन्छ ।

अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत एवं बहिष्करणमा पारिएका समुदायलाई मुलुकको शासन सञ्चालनमा हैसियत अनुसार सरिक गराउने सन्दर्भमा विकास गरिएका विभिन्न आधारभूत सिद्धान्तहरू मध्ये समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सिद्धान्तलाई सबैभन्दा महत्वपूर्ण सिद्धान्तका रूपमा लिने गरिन्छ ।

डा. शंकरकृष्ण श्रेष्ठको नेपाली कानूनी शब्दकोषमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वलाई ' क्षेत्र, जनसङ्ख्या, वर्ग वा सदस्य सङ्ख्या आदिको आधार वा अनुपातमा हुने वा गरिने प्रतिनिधित्व' भनी अर्थार्थिएको पाइन्छ ।

नेपालमा पंहेलो पटक समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली विघटित संविधान सभा निर्वाचन, २०६४ मा अपनाइएको थियो । विशेषतः नेपाल जस्तो विविधतापूर्ण समाजमा सबैको प्रतिनिधित्व गराउन संविधानसभा निर्वाचन साथै आवधिक निर्वाचनमा यो प्रणाली अपनाउन उपयुक्त मानिन्छ ।

समानुपातिक प्रतिनिधित्वका सबल र दुर्बल पक्षहरू

सबल पक्षहरू	दुर्बल पक्षहरू
+ अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत एवं बहिष्करणमा पारिएका समुदाय तथा पिछडिएको क्षेत्रका व्यक्तिहरूको उचित प्रतिनिधित्व हुने ।	+ समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली जटिल भएकोले यस पद्धतिलाई सर्वसाधारणले बुझ्न गाह्रो पर्ने ।

+ विधि निर्मात्री निकाय विधायिकामा लोकमतको उचित प्रतिनिधित्व हुने।	+ यस प्रणालीको प्रयोगको कारण मुलुकमा साम्प्रदायिकताले प्रोत्साहन पाउने संभावना रहने।
+ यस प्रणालीमा एउटै दलको प्रभुत्व रहन नसक्ने हुदा बहुदलीय व्यवस्थाको संरक्षण हुने।	+ विविधतापूर्ण समाजमा उपयुक्त भएपनि एकरूपता भएको समाजका लागि उपयुक्त नहुने।
+ यस प्रणालीले गर्दा सबै तह र तप्काका जनताहरूले राजनीतिक शिक्षा प्राप्त गर्ने।	+ बहुमत प्राप्त सरकार बन्न गाह्रो भई राजनीतिक अस्थिरतालाई बढावा दिने।
+ यस प्रणालीको अर्बलम्बन गर्दा शासन सञ्चालनका हरेक क्षेत्रमा सबै वर्गको प्रतिनिधित्व हुने।	+ तुलनात्मक रूपमा जनप्रतिनिधिहरूमा जनउत्तरदायी भावना विकास नहुने हुदा जनप्रतिनिधि र जनताबीच सम्पर्क हुने कुराले त्यति महत्व नपाउने।
+ यस प्रणालीमा जनताले आफ्नो उम्मेदवारलाई प्राथमिकताको आधारमा छान्न पाउने।	+ यस प्रणालीमा कम क्षमता भएको व्यक्तिको मातहत बढी क्षमता भएको व्यक्तिले काम गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्ने भएकोले उत्प्रेरणामा असर पर्ने।
+ अल्पसंख्यकले उचित प्रतिनिधित्व पाउंदा उनीहरूमा सुरक्षाको भावना उत्पन्न हुने।	+ निर्वाचन सन्दर्भमा पहिलो हुनेले जिने प्रणालीमा जस्तो उपनिर्वाचन गर्न सकिदैन।
+ समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणालीमा सबै मतको उपयोग हुने अर्थात् कुनै पनि मत खेर नजाने।	+ शासन/प्रशासन संयन्त्रमा योग्यता प्रणालीलाई पूर्ण कार्यान्वयनमा ल्याउन नसकिने।

निकर्षमा, लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा शासनको बागडोर जनताको हातमा हुन्छ। उनीहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा निर्वाचित गरेका प्रतिनिधिद्वारा शासन व्यवस्था सञ्चालन गरिन्छ। बहुमतीय प्रतिनिधित्वद्वारा जित्नेको मतको मात्र कदर हुने अर्थात् पराजित हुने मतको कुनै कदर नहुने हुँदा सबै जनताको मतको उचित प्रतिनिधित्व हुन सक्दैन। त्यसैले अल्पसंख्यक वर्गलाई पनि शासनमा सरिक गराउन समानुपातिक प्रतिनिधित्वको अवधारणा अगाडि आएको हो।

खण्ड (Section) – C (अङ्क ३०)
सार्वजनिक सेवा सञ्चालन एवं व्यवस्थापन

१३. बजेटका प्रमुख पाँचवटा विशेषताहरू लेख्नुहोस्। (Write down any five characteristics of budget.) 5

उत्तर :

'निर्दिष्ट अवधिको आय र व्ययको अनुमान हो बजेट।'

सामान्यतया बजेट भन्नाले निश्चितकालको निमित्त सरकारको आर्थिक योजना भन्ने बुझ्नुपर्ने हुन्छ। जसमा आगामी वर्षको आय व्ययको अग्रिम अनुमान प्रस्तुत हुन्छ। व्यापक अर्थमा भन्नुपर्दा यो सरकारको विगत र वर्तमानको आर्थिक अवस्थाको मूल्यांकनका आधारमा आगामी वर्ष गरिने कार्यक्रमहरूका लागि लाने अनुमानित खर्च र सो खर्च जुटाउने स्रोतहरूको अनुमान पनि हो। बजेट मुलुकको वित्तीय ऐना हो यसमा सामाजिक आवश्यकता, राजनीतिक प्राथमिकता र समष्टीगत आर्थिक अवस्था देख्न सकिन्छ। अर्थात् सरकारको वित्तीय नीतिको प्रभावकारी माध्यमका रूपमा पनि बजेटलाई लिइन्छ। जसले देशको आर्थिक अवस्थाको जानकारी दिँदै सीमित साधनको महत्तम उपयोग